

Ivan Basić

Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine

UDK: 913(398) "07"

282(398) "07"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. 07. 2013.

Prihvaćeno: 20. 02. 2014.

Ivan Basić

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

ibasic@ffst.hr

U radu se analizira vijest iz Kronike Mihajla Sirijskog (12. st.) koja se odnosi na 754. godinu te spominje dalmatinske biskupe na tada održanom ikonoklastičkom crkvenom saboru u Hijereji. Biskupi Dalmacije spominju se zajedno s biskupima Helade, Cilicije i Sicilije. Donose se prijedlozi o podrijetlu te vijesti i zaključci o njezinoj vrijednosti kao povijesnom izvoru za crkvenu povijest Dalmacije u ranom srednjem vijeku.

Ključne riječi: Dalmacija, biskupije, rani srednji vijek, koncili, crkvena povijest

Dva prva ranosrednjovjekovna stoljeća povijesti istočnojadranskog primorja, sedmo i osmo, ne obiluju pisanim povijesnim vrelima. Odnosi se to kako na one izvore nastale upravo u to doba – dakle suvremene pojedinih fazama povijesnog razvitka – tako i na kasnije izvore koji se na nj, na to dvjestogodišnje razdoblje, referiraju retrospektivno. Nužno su, stoga, temeljni zadaci pri pokušaju uspostave crkvene povjesnice tog prostora na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka (utvrđivanje vremena postanka i iščeznuća crkvene zajednice, određivanje dijecezanskih međa i njihovih mijena u povijesnom gibanju, restitucija monumentalnog pejzaža i ocrtavanje kulturnog profila crkvene institucije, naposljetku definiranje ranokršćanskih prežitaka dospjelih, u fizičkom i institucionalnom smislu, u kasnija stoljeća) već u startu znatno otežani kada ih se sučeli s gotovo posve-

* Tekst predstavlja prošireni i dopunjeni izvadak iz autorove doktorske disertacije *Poleogeneza Splita na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka*, Filozofski fakultet, Zagreb, 2013.

mašnjim manjkom izvorâ. Pitanje određivanja postanka i trajanja određenih pojava i institucija u tom razdoblju stoji stoga pred nemalim zaprekama i nosi sa sobom niz poteškoća. U takvim, za istraživača prilično demotivirajućim okolnostima, veoma je teško pronaći sigurnije uporište zaključivanju u kakvu izvjesnom ili kvalitetnije potkrijepljenu podatku. Rijetkost i fragmentarnost izvora koji stoje na raspolaganju, dakle, upućuju s jedne strane na dužan oprez pri istraživačkom pristupu i egzegezi; s druge strane, neizbježno sile istraživače da se uvijek iznova bave manje-više istovjetnim izvorima (u nedostatku drugih), pa i da obrate veću pozornost malobrojnim tekstovima koji su uspjeli dospjeti do moderne povijesne znanosti te ih iscrpnije kritički raščlane. Upravo je jednom od takvih nedostatno proučenih i valoriziranih vrela posvećena ova rasprava.

U cjelokupnu prosuđivanju o razvoju crkvenih središta na istočnom Jadranu u VII. i VIII. stoljeću, jedinim neprijepornim kronološkim uporištima za svekolika zaključivanja ostaju 641. i 787. godina: oko prvonavedene se godine odigralo dobro dokumentirano putovanje opata Martina u Dalmaciju i Istru, kamo ga je iz Rima uputio papa Ivan IV. (pontifikat: 24. prosinca 640.–12. listopada 642.) kako bi ondje sakupljao relikvije tamošnjih svetaca te otkupljivao zarobljene kršćane; drugonavedene se godine prvi put u vrelima spominju biskupi četiriju istočnojadranskih gradova, prisutni na crkvenom saboru u Niceji, a nedugo potom uslijedilo je postupno umnažanje vrela za svekoliku povijest dalmatinskih obalnih gradova i njihova zaleđa.¹ Nakon stoljeće i pol duge šutnje vrelâ, zapisnici Nicejskog koncila iz 787. godine prvi su čvrst podatak nakon apsolutno datirane vijesti o opatu Martinu. U toj se, dakle, vremenskoj amplitudi kreću rasuđivanja istraživačâ o trajanju i obilježjima ranog povijesnog razvitka dalmatinske Crkve – ovisno o opredjeljenju i komparativnim vrelima na koja polažu naglasak – jer manjkaju noviji izvori o tom razdoblju, domaće i inozemne provenijencije.

Odnedavno se navedenim podacima pridružio i jedan noviji, ušavši u hrvatsku historiografiju razmjerno kasno, tek 1983. godine. Svrha je ovoga rada dvojaka: prvo, iznova upozoriti na historiografsku važnost te vijesti u kontekstu crkvene i društvene povijesti istočnojadranskog priobalja u ranom srednjovjekovlju; drugo, ponuditi moguće objašnjenje podataka koje ona nudi.

¹ Svi izvori i relevantna literatura sakupljeni su u disertaciji Basić, *Poleogeneza*, str. 181 i d., gdje se nalazi iscrpan pregled historiografije s osvrtom i novim tumačenjima. Ovaj prilog odstupa od izvornog teksta disertacije u onoj mjeri u kojoj je u posljednje vrijeme obogaćena literatura o raspravljanom problemu. Istraživački pristup i zaključci nisu se mijenjali.

Sačuvana je, naime, kratka vijest koja se odnosi na 754. godinu: *La même année, l'empereur Constant[inus] réunit à Constantinople un synode des évêques chalcédoniens de la province de Rome et de ceux de la Dalmatie, de l'Hellade, de la Cilicie et de la Sicile. Ils s'assemblèrent à propos de l'affaire des images, pour savoir si l'on devait les vénérer ou non. Ils portèrent un décret et une définition (disant) qu'on ne devait absolument pas vénérer les images* – “Iste godine sazvaio je car Konstantin u Carigradu sinodu biskupa pristaša halkedonske dogme iz rimske crkvene pokrajine (tj. carigradske: Novoga Rima) i onih iz Dalmacije, Helade, Cilicije i Sicilije. Sastali su se zbog pitanja o ikonama, o tome treba li ih poštovati ili ne. I donijeli su odluku i odredbu da se ikone nikako ne smiju poštovati”.²

Ovu vijest donosi *Kronika (Maktbānūt Zabnē)* Mihajla Sirijskog (1126.-1199.), ortodoksno-jakobitskog patrijarha Antiohije od 1166. godine, koji se pri sastavljanju svog djela služio starijim, nesačuvanim crkvenim povjesnicama.³ Mihajlova svjetska kronika, pisana na sirsom jeziku, jedini je

² *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, tom. II, ed. J.-B. Chabot, Paris 1901., str. 520 (lib. XI, c. 24). O kronici v. Sidney H. Griffith, Michael I the Syrian, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford 1991., str. 1362-1363, Jürgen Tubach, Michael Syrus, u: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. 5, ed. Traugott Bautz, Herzberg 1993., str. 1467-1471, Dorothea Weltecke, The World Chronicle by Patriarch Michael the Great (1126-1199): Some reflections, *Journal of Assyrian Academic Studies*, vol. 11/2, Santa Barbara 1997., str. 6-30, Ista, *Die "Beschreibung der Zeiten" von Mōr Michael dem Grossen (1126-1199). Eine Studie zu ihrem historischen und historiographiegeschichtlichen Kontext* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 594, Subsidia, tom. 110), Louvain 2003. i Leslie Brubaker, John Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources*, Aldershot 2001., str. 191-192. Prijevod s francuskog prema Radoslav Katičić, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787., u: *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Split 1993., str. 28, bilj. 12; Lujo Margetić, *Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior – neka pitanja*, *Historijski zbornik*, god. XLVII/1, Zagreb 1994., str. 8 donosi nepotpun citat.

³ Jan Van Ginkel, Making history: Michael the Syrian and his sixth-century sources, u: *VII Symposium Syriacum 1996*, ed. René Lavenant (Orientalia Christiana Analecta, vol. 256), Roma 1998., str. 351-358. Iako se istraživači uglavnom slažu da se Mihajlo služio starijim autorima, oko toga o kojim se konkretno izvorima radilo postoji znatno nesuglasje. Za ilustraciju usp. karakteristična kolebanja u Ernest W. Brooks, The sources of Theophanes and the Syriac chroniclers, *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. XV, Leipzig 1906., str. 587: “To sum up, Michael used Dionysius (843-6), and Theophanes used a Palestinian Melchite author who wrote in Greek not long after 780; while both of these last used a chronicler who wrote not long after 746, whom there is some reason to identify with John the son of Samuel, though we cannot positively assert that he was not Theophilus of Edessa. This writer again used an author who wrote between 724 and 731, who was also used by the chronicler of 846, or rather the monk of Karthamin, whose chronicle, written in 785, was continued to that year”. Usp. također Cyril Mango, Roger Scott, Introduction, u: *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford 1997., str. lxxiv-xci.

izvor o tom događaju koji spominje dalmatinske biskupe. Ona, u opsegu od 21 knjige, obuhvaća razdoblje od stvaranja svijeta do 1195. godine. Zamisljena je i izvedena kao jasno strukturiran tekst, sustavno unoseći prošle događaje u obrasce povijesti: u stranicama od po tri stupca, među kojima se prvi odnosio na crkvenu povijest, drugi na svjetovnu povijest, a treći na neuobičajene pojave. Vremenski su sljedovi na taj način uzajamno sinkronizirani: stupcima postavljenima na lijevim marginama Mihajlove kronike precizno su supostavljeni stupci na desnim marginama, koji su bili rezervirani za nizanje nesvakidašnjih događaja poput meteoroloških ili epidemioloških fenomena i elementarnih nepogoda, navođenih sukcesivno od Postanka prema kasnijem vremenu. Međuprostor između dvaju krajnjih stupaca namijenjen je unošenju događaja iz sekularne domene, tako da je svaki od stupaca bio čvrsto određen ovisno o događajima na koje je polagao naglasak.

S točke gledišta vjerodostojnosti Mihajlovih podataka,⁴ treba naglasiti da je već tekstualna transmisija njegove kronike veoma nesigurna i kasna. Kronika se, naime, sačuvala u jednom jedinom primjerku, prijepisu načinjenju 1598. godine, na sirsom jeziku. Taj je prijepis nastao na temelju ranijeg rukopisa, a ovaj navodno na temelju sâmog Mihajlova autografa. Ni primarni ni sekundarni predložak, dakle, nisu se sačuvali, već na raspolaganju zasad stoji jedino prijepis s konca XVI. stoljeća. Međutim, ni potonji nije dostupan znanstvenoj zajednici jer se čuva kao crkvena dragocjenost u Aleppu, tako da zadugo nije bila moguća njegova kritičko-filološka raščlamba ni povijesna egzegeza. Mjerodavno izdanje koje je priredio francuski orijentalist Jean-Baptiste Chabot (1860.-1948.) stoga je počivalo na rukopisnom prijepisu kodeksa iz Aleppa, što je zalaganjem tog istraživača načinjen 1888. godine. Tek se nedavno pristupilo objavljivanju faksimila tog kodeksa.⁵

⁴ O ovoj problematici pavela se naročita diskusija na međunarodnom znanstvenom skupu *The Treaty of Aachen, AD 812: The Origins and Impact on the Region between the Adriatic, Central and Southeastern Europe*, održanom u Zadru 27-29. rujna 2012. godine, u kojoj je važnim prilogima sudjelovao kolega Predrag Komatina (Vizantološki institut SANU, Beograd).

⁵ Ovdje sam se služio standardnim četverosveščanim izdanjem J.-B. Chabota (1899.-1910.), koje donosi francuski prijevod prema tada nedostupnom sirsom *codex unicus* (1598.). Novo faksimilno izdanje sirskeg izvornika čije je tiskanje započelo 2009. uz engleski prijevod (*Texts and Translations of the Chronicle of Michael the Great – Tārīḥ Mār Mīḥā'īl ḥasab al-nuṣḥai al-ṣadadiyyai*, vol. 1-11, ed. George Kiraz, Piscataway, New Jersey), nije mi bilo dostupno. Postoje dvije sažetije inačice kronike na armenskom jeziku, od kojih je dužu u francuskom prijevodu 1868. objavio Victor Langlois: *Chronique de Michel le Grand, patriarche des Syriens Jacobites traduite pour la première fois sur la version arménienne du prêtre Ischôk*, Venise 1868. Kraća armenska inačica kronike još uvijek nije objavljena. U Britanskoj knjižnici (British Library ms. Orient. 4402) čuva

Na vijest o dalmatinskim biskupima s vremena na vrijeme ukazivalo se u historiografskoj literaturi, kako u inozemnoj,⁶ tako i u domaćoj.⁷ U

se rukopisna varijanta na karšunskom pismu (sirskom pismu koje se od VII. st. rabilo za bilježenje arapskog jezika), dok je u Vatikanu pohranjena verzija na arapskom jeziku i pismu, sačuvana tek od pete knjige nadalje.

- ⁶ Među inozemnim autorima nazočnost dalmatinskih biskupa 754. izričito spominju npr. Jean Darrouzès, *Listes épiscopales du concile de Nicée (787)*, *Revue des études byzantines*, tom. 33, Paris 1975., str. 8, Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm during the reign of Constantine V, with particular attention to the oriental sources* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Subsidia, tom. 52), Louvain 1977., str. 66, Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton 1989., str. 368, bilj. 83, Vivien Prigent, *Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe-IXe siècle)*, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, tom. 120/2, Rome 2008., str. 403; Francesco Borri, *La Dalmazia altomedievale tra discontinuità e racconto storico* (secc. VII-VIII), *Studi Veneziani*, vol. LVIII, Venezia 2009., str. 46, bilj. 97, Francesco Borri, *L'Adriatico tra Bizantini, Longobardi e Franchi. Dalla conquista di Ravenna alla pace di Aquisgrana (751-812)*, *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo*, vol. 112, Roma 2010., str. 10, Leslie Brubaker, *Icons and Iconoclasm*, u: *A Companion to Byzantium*, ed. Liz James, Malden-Oxford 2010., str. 330 i Leslie Brubaker, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History*, Cambridge 2011., str. 190.

- ⁷ Vijesti Mihajla Sirijskog praktički su ušle u hrvatsku historiografiju tek s radovima R. Katičića iz 1993. (1983.) odnosno L. Margetića iz 1994. godine. Usp. Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija, passim* (Katičićev je rad izvorno objavljen u časopisu *Filologija*, knj. 11, Zagreb 1982.-1983., str. 75-91); Margetić, *Historia Salonitana*, str. 8-9. Oni, kao i drugi istraživači, u kasnijim godinama su razrađivali zaključke nastale na temelju tih prvotnih mišljenja, pretežito bez kvalitativno novih, drugačijih interpretacija.

Tako Radoslav Katičić, *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb 1998., str. 237 smatra kako bi "po tome valjalo pretpostaviti da je car Leon III. godine 732. skupa s Kalabrijom, Sicilijom, Sardinijom, čitavim istočnim Ilirikom, kojega je metropola bio Solun, izdvojio i Dalmaciju iz jurisdikcije rimske crkve i podvrgao je carigradskoj po načelu da biskupi na području carstva ne mogu biti podložni crkvenim sjedištima koja nisu na njem. I sudjelovanje dalmatinskih biskupa na carigradskoj sinodi godine 754, na kojoj je ikonoborstvo priznato kao službena crkvena nauka, posvjedočeno je u jednoj sirijskoj kronici. Time se ocrtava razdoblje dalmatinske crkvene povijesti 8. stoljeća u kojem je veza s Carigradom bila vrlo uska, što je u skladu s političkom pripadnošću dalmatinskih gradova Bizantskomu carstvu".

Ivica Prlender, "Totius gentis metropolim", *Historijski zbornik*, god. 51, Zagreb 1998., str. 4 drži da "poklonimo li ovoj vijesti vjeru valja zaključiti da su koncilu prisustvovali barem neki dalmatinski biskupi, te da su njihove crkve priznavale jurisdikciju carigradskog patrijarha".

Slično i Ivo Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb 2003., str. 26: "car Leon III 732. godine papi oduzima jurisdikciju nad nekim zemljama, između ostalih nad čitavim Ilirikom, Dalmacijom i još nekim zapadnim dijelovima Bizantskoga Carstva. Na taj su način dalmatinski biskupi sudjelovali na šestom općem koncilu u Carigradu 754. godine, iako im čvrst ikonoklastički stav koji je tamo zastupala većina nazočnih zasigurno nije mogao biti po volji". Jednak tekst u Isti, Što je to Bizant na hrvatskom prostoru – reminiscencije na temu (1982.-2012.), u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, ur. Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb-Motovun-Split 2012., str. 227 te (parafriziran) u Isti, *Hrvatska povijest* (Povijest, knj. 21), Zagreb 2008., str. 89. Vidi i spomen istoga događaja sa sličnim zaključcima u Isti, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995., str. 131, Isti, *Byzantine presence on the Eastern Adriatic coast 6th-12th century*, *Byzantinoslavica*, god. LVII, br. 2, Praha 1996., str. 258 i Isti, *Byzantium on the Adriatic from 550 till 800*, *Hortus Artium Medievalium*, vol. 4, Zagreb-Motovun 1998., str. 9.

tim rijetkim prilikama kada ju se spominjalo u historiografiji, koristilo ju se kao potkrepu gledištima – danas već uvelike zastarjelima i revidiranim – o dalmatinskim biskupijama kao sastavnim dijelovima onih crkvenih područja koja su u ranom VIII. stoljeću izvršnim aktom bizantske vlasti oduzeta jurisdikciji Svete Stolica te pripojena Carigradskoj crkvi.⁸ U svjetlu

Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд 2004., str. 58, 59-60, 102-103 tu vijest koristi kao svjedočanstvo o kontinuitetu crkvenog ustroja u Dalmaciji tijekom 8. stoljeća; Isti, *Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025*, Београд 2007., str. 218 uglavnom ponavlja ta mišljenja. Na objema citiranim mjestima pogrešno tvrdi da je sabor 754. održan u Nikeji.

Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden–Boston 2010., str. 157: “There is some evidence for the probable participation of the ‘Dalmatian bishops’ at the Council of Hieria (the ‘False’ Seventh Council) in 754, and the participation of the bishops from Salona and Osor at the Second council of Nicaea in 787. If reliable, this might be evidence for continued ecclesiastic connections between the Dalmatian cities and Constantinople in the 8th century. This is also indicated by the transfer of Illyricum from the ecclesiastic jurisdiction of the Pope to the jurisdiction of Constantinople, together with Calabria and Sicily, sometime after the 720s. This move, caused by the widening gulf between Rome and Constantinople and the iconoclastic dispute, may have alienated the church in the Dalmatian cities from the ecclesiastic authorities in Constantinople”.

Jednako mišljenje o Hijerejskom saboru (dalmatinske biskupije podvrgnute carigradskom patrijarhu te prisiljene slijediti ikonoklastičku doktrinu) zastupa i Željko Rapanić, Ivan, biskup splitski, Donat, biskup zadarski i njihovo ravensko ishodište, u: *Prelogova baština danas. Zbornik znanstvenog skupa u povodu devedesete obljetnice rođenja Milana Preloga*, ur. Katarina Horvat Levaj, Zagreb 2013., str. 224-249. Autoru najtoplije zahvaljujemo što nam je ustupio na uvid svoj rad prije negoli je tiskan.

Usp. također Ivan Basić, *Venerabilis presul Iohannes*. Historijski Ivan Ravenjanin i začeci crkvene organizacije u Splitu u VII. stoljeću, *Povijesni prilozi*, br. 29, Zagreb 2005., str. 12, bilj. 18, gdje se taj događaj interpretira u kontekstu zategnutih bizantsko-franačkih odnosa nakon gubitka Ravenne.

⁸ Važno je istaknuti da je u kontekstu tog događaja starija historiografija najčešće uzajamno uzročno-posljedično povezivala tri različita postupka: konfiskaciju papinskog patrimonija u korist bizantskog carskog fiska, ikonoklastičko zakonodavstvo Lava III. te podvrgavanje Sicilije s Kalabrijom (dotada pod Rimskom patrijaršijom) jurisdikciji carigradskog prvosvećenika. Osnovne studije su Venance Grumel, *L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople*, *Recherches de science religieuse*, tom. XL/1-2, Paris 1952. [*Mélanges Jules Lebreton*, II], str. 191-200 i Milton V. Anastos, *The transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-733*, *Studi bizantini e neoellenici*, vol. 9, Roma 1957. [*Silloge bizantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati*], str. 14-31, a u hrvatskoj historiografiji Antun Dabinović, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?*, *Rad JAZU*, knj. 239, Zagreb 1930., str. 151-244. Usp. također Milton V. Anastos, *Leo III's edict against the images in the year 726-27 and Italo-Byzantine relations between 726 and 730*, *Polychordia. Festschrift Franz Dölger*, III (Byzantinische Forschungen, Bd. III), ed. Peter Wirth, Amsterdam 1968., str. 5-41. Posljednji je o tom problemu raspravljao Vivien Prigent, *Les empereurs isauriens et la confiscation des patrimoines pontificaux d'Italie du Sud*, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, tom. 116/2, Rome 2004., napose str. 557-560, 562-563 i 593-594. Nasuprot V. Grumelu, koji je predložio redatiranje tog događaja u zrele godine vladavine Konstantina V. (752.-757.), za vrijeme njegova sukoba s papom Stjepanom II., M. V. Anastos i V. Prigent se uvjerljivim

novijih istraživačkih rezultata više ni u kojem pogledu ne može biti govora o gubitku jurisdikcije Rima nad istočnim Jadranom,⁹ ni u VIII. stoljeću, a ni poslije, sve do vremena Focijeva raskola u drugoj polovini IX. stoljeća.

argumentima zalažu se za tradicionalnu dataciju u 732.-733. godinu. (Florin Curta, *Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?*, u: *Civitas divino-humana in honorem annorum LX Georgii Bakalov*, ed. Cvetelin Stepanov, Veselina Vatchkova, Sofia 2004., str. 533, bilj. 63 datira taj događaj u 754. godinu, čime pokazuje začuđujuće nepoznavanje literature i neažurnost u njezinu praćenju.) Čak i kada je bilo uvjerljivo pokazano da je fiskalna kriza prethodila ikonoklastičkom sporu, kao manifestacija dubljih ekonomskih poteškoća Bizanta (Grumel, *L'annexion*, str. 195 i komentar Prigent, *Les empereurs*, str. 559), preostali su navedeni događaji svejednako interpretirani kao reakcija na crkvenu politiku Carstva i njezinu recepciju na Zapadu. Uz Teofanovu *Kronografiju* i *Liber Pontificalis*, događaje o kojima je riječ uvelike razjašnjavaju tri druga izvora: dva pisma pape Hadrijana I. (772.-795.) i jedno Nikole I. (858.-867.). Prvo je Hadrijanovo pismo upućeno Karlu Velikom između 787. i 794. godine, u kojem papa eksplicitno tvrdi da su sporne biskupije otcijepljene uslijed otuđenja papinskih patrimonijalnih dobara i ikonoklastičkog spora. Mnogo kasnije pismo Nikole I. iz 860. godine prenosi popis oduzetih biskupija, začudo ispuštajući Kretu i južnoitalske biskupije, ali ne propuštajući navesti sve konfiscirane posjede Crkve i na tim područjima. Da uzročno-posljedično asociranje izuzimanja biskupijâ iz papinske nadležnosti sa oduzimanjem papinskih dobara u korist bizantske krune i sporom oko ikona, treba pripisati papinskoj kuriji, konačno pokazuje sinodalno pismo koje je Hadrijan I. godine 787. uputio sudionicima Nicejskog sabora; u djelu Anastazija Bibliotekara sačuvala se latinska inačica tog teksta. Veoma nalik navedenom pismu adresiranom na Karla Velikog, ono je odaslano caru Konstantinu VI. i carici Ireni kako bi se iznijele pritužbe Rimske crkve na postupke ranijih careva. Kao takvo, sadržavalo je jednake primjedbe kao i pismo upućeno franačkom kralju, no indikativno je da je u formulacijama ciljano izbjegnuto kronološko povezivanje triju različitih aspekata problema u njihovu realnom vremenskom slijedu: biskupijâ, nekretninâ i ikonoklazma. Uvjerljivo je stoga mišljenje V. Prigenta kako je papa namjerno pribjegao zatamnjenom izričaju na tom mjestu: s jedne strane, kako bi izbjegao potencijalno neugodna i za Sv. Stolicu nepovoljna razjašnjavanja postupaka svojih prethodnika, a s druge strane, kako bi globalnim podvođenjem triju različitih problema pod znak ikonoklastičke hereze na koncilskim zasjedanjima polučio što povoljniji učinak za svoja traženja (Prigent, *Les empereurs*, str. 562-563. Usp. također Darrouzès, *Listes*, str. 6, bilj. 4 i str. 24, bilj. 10). Davnašnjim fiskalnim i administrativnim potezima Lava III. nije, naime, mogao suprotstaviti nikakve druge valjane protuargumente, jer se radilo o legitimnim mehanizmima suverene bizantske države, načelno odvojenima od crkvenih pitanja. Trebalo je, stoga, i jedne i druge diskreditirati u svjetlu vjerske politike ikonoklastičkih careva, koja je upravo na Nicejskom koncilu doživljavala reviziju. Ipak, prilikom javnog čitanja pisma na koncilu, odlomci posvećeni ovoj problematici namjerice su prešućeni, tako da Hadrijanova poslanica u konačnici nije imala efekta. Štoviše, ima naznaka da je papinska uzurpacija doprijašnjih bizantskih područja na sjeveru Italije izravno povezana s carskim konfisciranjem crkvenog patrimonija na jugu poluotoka (točnije, s odbijanjem bizantske vlade da Sv. Stolicu povрати oduzeto vlasništvo), no ni u jednom ni u drugom slučaju Ilirik nije bio zastupljen. Šire o problemu: Basić, *Poleogeneza*, str. 302-303.

⁹ Posljednji je tom problemu pristupio Predrag Komatina, *Dalmatian Bishops at the Council of Nicea in 787 and the Status of the Dalmatian Church in the 8th and 9th Centuries*, izlaganje na međunarodnom znanstvenom skupu *The Treaty of Aachen, AD 812: The Origins and Impact on the Region between the Adriatic, Central, and Southeastern Europe*, Zadar, 27-29. rujna 2012., u pripremi.

Težište je rasprave, prema tome, položeno na pitanje značenja pojma Dalmacije i dalmatinskih biskupa. Razumije se, unutar povijesnoga konteksta zadana izvorima i mogućnostima njihove egzegeze.¹⁰

* * *

Sinoda u Hijereji, carskoj palači u Carigradu na maloazijskoj obali Bospora, sazvana je pod pokroviteljstvom bizantskog cara Konstantina V. Kopronima (741.-775.) te je gore navedeni ikonoklastički zaključak donijela pod njegovim nedvosmislenim pritiskom. Dugo i pomno pripremani sabor zamišljen je kao crkvena sankcija ikonoklastičke politike Izaurijske dinastije. Zasedanja su trajala od 10. veljače do 8. kolovoza 754. godine, a njegove odluke javno su proglašene 29. kolovoza iste godine. Iako ga je carska vlast smatrala ekumenskim koncilom (makar samozvanim), zapravo se radi o crkvenoj skupštini.¹¹ Biskupi su se sastali u carskoj palači Hijereja, na

¹⁰ U posljednje vrijeme pojavilo se dosta rasprava na tu temu: usp. Hrvoje Gračanin, *Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek historians*, u: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.-8. XI. 2003, ur. Mirjana Sanader, Zagreb 2005., napose str. 288-290, Isti, "Od Hrvata pak koji su stigli u Dalmaciju odvojio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom". Razmatranja uz DAI c. 30, 75-78, *Povijest u nastavi*, god. VI, br. 11, Zagreb 2008., str. 67-76; Tin Turković, Ivan Basić, *Nuove conoscenze sulla Liburnia Tarsaticensis nel contesto dello studio delle fonti geografiche*, *Atti del Centro di ricerche storiche-Rovigno*, vol. XLI, Trieste-Rovigno 2011., str. 49-102; Trpimir Vedriš, Gdje žive Mirmidonci? Prilog raspravi o značenju pojmova *Mirmidones* i *Marab* u zadarskoj legendi o prijenosu moći Sv. Krševana, *Povijesni prilozi*, br. 41, Zagreb 2011., str. 45-83; Isti, *Histria i Hister* kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih geografa: prilog raspravi o spomenu Istre i Dalmacije u zemljopisu Alfreda Velikoga, *Histria*, br. 2, Pula 2012., str. 55-114. Nešto je davnija, ali i dalje veoma važna rasprava Milenko Lončar, O Porfirogenetovoj Dalmaciji, *Dia-dora*, sv. 12, Zadar 1990., str. 391-400. Problem o kojemu je ovdje riječ ne može se razriješiti bez uspješnoga odgovora na pitanja rukopisne tradicije kronike Mihajla Sirojskog (tj. kako je izgledao njezin prvotni tekst na spornom mjestu) i pitanja njezinih predložaka (tj. kakvim je znanjima autor [autori] raspolagao o geografiji jadranskih pokrajina Carstva i otkuda mu informacije). Za znanstveno relevantnu analizu Mihajlovih podataka potrebna je i njihova kompletna filološka obrada. U svemu, dakle, na trenutačnoj razini spoznaja ni na jedno od gorenavedenih pitanja se ne može pouzdano odgovoriti; stoga razmatranja koja slijede predstavljaju, barem zasad, teze za raspravu, ne pretendirajući ka konačnosti i sveobuhvatnosti rješenja.

¹¹ Uz već spomenutog Mihajla Sirojskog, izvori o saboru u Hijereji su: *Kronografija* Teofana Ispovjednika (u. 817. ili 818.), *Brevijarij* carigradskog patrijarha Nikefora (806.-815.) koji obuhvaća razdoblje 602.-769. godine, te hagiografija ikonodulskog mučenika (u. 764. ili 765.) *Život Stjepana Mlađeg*. Vidi *Theophanis Chronographia*, ed. Carl De Boor, vol. I, Leipzig 1883., A.M. 6245, str. 427 i d. (= *The Chronicle of Theophanes. An English translation of anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*), trans. Harry Turtledove, Philadelphia 1982., str. 117; *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford 1997., str. 591-592; Nicephorus, *Breviarium*, u: *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opus-*

azijskoj obali Mramornog mora, južno od Kalcedona (današnja četvrt Fernerbahçe). Budući da je carigradski patrijarh Anastazije (730.-754.) umro

cula historica, ed. C. De Boor, Leipzig 1880., str. 65 (= Nikephoros, Patriarch of Constantinople, *Short History*, trans. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XIII, Dumbarton Oaks 1990., str. 143 i 145); *Vita Stephani Junioris*, Pat. Graec., 100, str. 1112CD, 1113A, 1120D-1121A, 1124B, 1141D, 1144A itd. (za druga izdanja potonje hagiografije i ostalih izvora i saboru v. Brubaker – Haldon, *Byzantium*, str. 226, 237-238). Odredba vjere sabora u Hijereji objavljena je u skopu koncilske građe II. nicejskog sabora: Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. XIII, Firenze 1767., str. 204-364. Marie-France Auzépy, Michel Kaplan, Bernadette Martin-Hisard, *La Chrétienté orientale du début du VIIe siècle au milieu du XIe siècle. Textes et documents*, Paris 1996., str. 46-52 donose djelomični francuski prijevod, a Torsten Krannich, Christoph Schubert, Claudia Sode, *Die ikonoklastische Synode von Hieria 754: Einleitung, Text, Übersetzung und Kommentar ihres Horos* (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 15), Tübingen 2002., str. 29-69 djelomični njemački prijevod. Šire o saboru u Hijereji: Charles Joseph Hefele, Henri Leclercq, *Histoire des conciles*, tom. III/2, Paris 1910., str. 693-705; Georg Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites* (Historische Untersuchungen, 5), Breslau 1929., str. 7-45; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München ³1963., str. 143-145; Milton V. Anastos, The ethical theory of images formulated by the Iconoclasts in 754 and 815, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 8, Washington D.C. 1954., str. 151-160; Paul J. Alexander, Church Councils and Patristic Authority: the Iconoclastic Councils of Hieria (754) and St. Sophia (815), *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 63, Harvard 1958., str. 493-505; Peter Brown, A Dark-Age crisis: aspects of the Iconoclastic controversy, *English Historical Review*, vol. LXXXVIII, no. 346, Oxford 1973., str. 5-6; Aristides Papadakis, Hieria, local council of, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 929; Ilse Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben* (Berliner Byzantinische Studien, Bd. 1), Frankfurt am Main 1994., str. 48-55 (s njemačkim prijevodom zaključaka); Ambrosios Giakalis, *Images of the Divine. The Theology of Icons at the Seventh Ecumenical Council* (Studies in the History of Christian Traditions, vol. CXXII), Leiden–Boston 2005., str. 8-11, 72-73; Marie-France Auzépy, State of Emergency (700-850), u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008., str. 282-284; Clarence Gallagher, The Episcopal Councils in the East, u: *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys, John Haldon, Robin Cormack, Oxford 2008., str. 586; Thomas F. X. Noble, *Images, Iconoclasm, and the Carolingians*, Philadelphia 2009., str. 61-64. Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley–Los Angeles 1996., str. 147 griješi kada tvrdi da je patrijarh predsjedao Hijerejskom koncilu. Darrouzès, *Listes*, str. 8 i 9 netočno navodi da je sabor održan 753. godine. Tako i više drugih autora, povodeći se za njim (npr. Prigent, *Notes*, str. 403). Razlog tom pogrešnom datiranju nalazi se u činjenici što se u Teofanovu djelu (za razdoblje 607.-714. i 727.-775.) računanje godina od postanka svijeta ne podudara s računanjem indikcije. Hefele – Leclercq, *Histoire des conciles*, str. 695-696, bilj. 4 netočno datiraju sabor u 753. godinu. Kronologiju su ispravili Ernest W. Brooks, *The Chronology of Theophanes 607-775, Byzantinische Zeitschrift*, Bd. VIII, Leipzig 1899., str. 82, 85-86, Georg Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes in 7. und 8. Jahrhundert, Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, Bd. VII (1928-1929), Berlin 1930., str. 1-56 i Venance Grumel, *L'année du monde dans la Chronographie de Théophane, Échos d'Orient*, tom. XXXVII, no. 176, Paris 1934., str. 407. Vidi i Ostrogorsky, *Geschichte*, str. 144 te Milton V. Anastos, The argument for Iconoclasm as presented by the Iconoclastic Council of 754, u: *Late Classical and Medieval Studies presented to Albert Mathias Friend, Jr.*, ed. Kurt Weitzmann, Princeton 1955., str. 177 i bilj. 1 te Anastos, *Leo III's edict*, str. 14, bilj. 19. O kronologiji v. također Anthony Bryer, *Chronology and dating*, u: *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. Elizabeth Jeffreys, John Haldon, Robin Cormack, Oxford 2008., str. 31-37.

nedugo prije održavanja sabora – a njegov će nasljednik Konstantin II. biti izabran, na carev mig, tek na kraju zasjedanja – saborom su predsjedali efeški biskup Teodozije (prema mišljenju dijela historiografije sin bivšeg cara Tiberija III. Apsimara [698.-705.]) te Pastila, biskup Perge. Samozvani sedmi ekumenski koncil – na kojem nije sudjelovao nijedan od petorice najvažnijih patrijarha – naknadno je kanonski poništen (*conciliabulum*) na saborima u Lateranu i Niceji (769., 787.), kao i njegovi zaključci. Zapisnik tog sabora nije se sačuvao,¹² ali je poznato da je sudjelovalo ukupno 338 biskupa, među kojima su bili i oni “iz Dalmacije”.

Iako ima nekih sporenja oko točnog značenja pojmova “pristaše halkedonske dogme” i “rimska crkvena pokrajina”,¹³ već se na razini stilizacije rečenice *sazvao je (...) sinodu biskupa (...) iz rimske [carigradske: Novi Rim] crkvene pokrajine i onih iz Dalmacije, Helade, Cilicije i Sicilije* čini nedvosmisleno naznačenom posebnost drugonavedenih pokrajina u odnosu na bizantsku crkvenu maticu. Naime, neovisno o tome označava li ovdje pridjev “rimski” stari grad na Tiberu ili novi na Bosporu, pokrajine Dalmacija, Helada, Cilicija i Sicilija izdvojene su kao zasebna skupina, u navlastitom položaju kako spram Rima, tako i spram Carigrada. Iz teksta kakav jest nesumnjivo proizlazi da su četiri navedene pokrajine ravnopravni pojmovi, odnosno četiri različita, odjelita prostora. One su u tekstu diferencijalno određene spram patrijaršije jer se nalaze izvan dosega carigradskog crkvenog poglavara i/ili izvan prave političke kontrole bizantskoga cara: Helada i Sicilija zato što su tek nedavno oduzete jurisdikciji pape, a Cilicija jer se tada radilo o pograničnoj zoni (*Thughūr*) prema kasnom Umajadskom i ranom Abasidskom kalifatu, izvan okvira stvarne carske vlasti. Ona će to i ostati sve do vladavine Nikefora II. Foke (963.-969.), dok se južnoitalske po-

¹² Sačuvala se odredba vjere (ὁμολογία) i anateme izrečene na saboru, jer su oba teksta tridesetak godina poslije uvrštena u koncilsku građu Nicejskog sabora, i to upravo zato kako bi ih se moglo potanko dogmatski opovrgnuti, odnosno pobiti ikonoklastičku doktrinu sadržanu u njima. Detaljnije: Anastos, *Ethical theory*, str. 153-154; Anastos, *The argument*, str. 1955, 177-178; Alexander, *Church Councils*, str. 493.

¹³ Usp. diskusiju u Darrouzès, *Listes*, str. 8-9 (“ce chroniqueur sous-entend naturellement que ces évêques se joignent à ceux du territoire impérial”) te u Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija*, str. 28 i Margetić, *Historia Salonitana*, str. 8-9. Rješenje ovog problema nije predmet ovoga rada. Ujedno, opredjeljivanje za jednu ili drugu soluciju ni na koji način ne utječe na ovdje iznesenu argumentaciju te zaključke. Ipak, valja naglasiti da o tome koga kroničar smatra “pristašama halkedonske dogme” nedvosmisleno svjedoče rečenice ispisane samo nekoliko redaka niže: *Les Chalcédoniens détestaient ce Const[antinus] et l'appelaient Iconophobe, parce qu'il réunit ce synode et lui fit décréter qu'on ne devait pas vénérer les images* – ed. Chabot, str. 521. To primjećuje već Ostrogorsky, *Studien*, str. 28.

krajine neće dokraja podvrgnuti pod patrijarhovu vlast još ni 787. godine.¹⁴ Da su Dalmacija, Helada, Cilicija i Sicilija zaista bile pod jurisdikcijom carigradskog patrijarha još od 732. godine, bilo bi suvišno 754. godine, više od dvadeset godina poslije, naglašavati da su i one bile predstavljene na Hijerejskom saboru. Dovoljno bi bilo iznijeti da su na toj sinodi bili zastupljeni biskupi carigradske crkvene pokrajine. Sâma činjenica što su navedene zemlje u tekstu posebno izdvojene, upućuje na to da je njihov status sredinom VIII. stoljeća bio apartan u odnosu na maticu starih biskupija-sufragana Carigrada.

Može se, stoga, prihvatiti Margetićevo mišljenje o sličnosti položaja Dalmacije polovinom VIII. stoljeća s onim Cilicije: bizantska je vlast nad njom povremena i neujednačenog intenziteta, a kao i ostale spomenute pokrajine, Dalmacija se nalazi izvan crkvene vlasti carigradskog patrijarha, odnosno nije još u potpunosti integrirana u njegovu jurisdikcijsku strukturu.¹⁵ Popisani prelati crkvenom saboru prisustvuju iz dva razloga – jer se nominalno radilo o ekumenskom skupu i jer su biskupi o kojima je riječ

¹⁴ Detaljnije o tome: Basić, *Poleogeneza*, poglavlje “*Origo episcopatum*”.

¹⁵ Margetić, *Historia Salonitana*, str. 8-9. Katičić, *Imena dalmatinskih biskupija*, str. 28, bilj. 12 konstatira da su “tu uz prvotno područje carigradske crkve navedene sve takve pokrajine koje joj nisu pripadale, ali su joj ih pripojili ikonoborački carevi jer su bile pod neposrednom upravom Bizantskoga carstva”. No, uz problematičnost tvrdnje da je Dalmacija ulazila u pokrajine otuđene Rimu 732. godine (prefekturi Istočnog Ilirika ova pouzdano nikad nije pripadala), jednako je sporno tvrditi da je Cilicija tada (754.) bila “pod neposrednom upravom Bizantskoga carstva”, jer to ne odgovara faktičnoj situaciji. Bizantinci su se iz Cilicije definitivno povukli za vladavine kalifa Abd al-Malika (685.-705.); od tada nadalje radilo se o području pod vlašću Kalifata, s intenzivnom izgradnjom mreže pograničnih utvrda, poglavito za vladavine kalifa Haruna al-Rašida (786.-809.). O tome v. John F. Haldon, Hugh Kennedy, *The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organisation and society in the borderlands*, *Зборник радова Византолошког института*, vol. XIX, Beograd 1980., str. 83-84, 85-86, 106-107; Walter E. Kaegi, ‘Awāšim and Thughūr, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford 1991., str. 238; Isti, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992., str. 236-262; Michael Bonner, *The Naming of the Frontier: Awāšim, Thughūr, and the Arab Geographers*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. 57, nr. 1, London 1994., napose str. 17-18, 23-24; Whittow, *The Making*, str. 25-29, 82-89, 167, 179; Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History*, London-New York 2001., str. 79, 82, 98, 191; John F. Haldon, *Byzantium at War, AD 600-1453*, New York-London 2003., str. 42; Isti, John F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 2003., str. 77, 79, 209; Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, London 2004., str. 61, 143, 275-276; Walter E. Kaegi, *Confronting Islam: emperors versus caliphs (641-c. 850)*, u: *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge 2008., str. 389. Usp. također karte u John F. Haldon, *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, New York-Basingstoke 2005., str. 58-59, 62, 69-70 i 109. Osim toga, dio Cilicije (metropolije u Tarzu i Anazarbi) se u ranokršćanskom razdoblju nalazio pod jurisdikcijom antiohijskog patrijarha, a ne

pripadali područjima koja su se, barem u tom konkretnom trenutku (754.), nalazila pod manje ili više izravnim utjecajem bizantskoga cara, tako da su biskupi bili dužni (neki vjerojatno i primorani, imajući u vidu teološku prijedpornost sabora) sudjelovati kao njegovi politički podložnici.

Ipak, uza sve što je do sada navedeno, sadržajno neodređen (odnosno nedostatno određen) podatak sirijskog kroničara o dalmatinskim biskupima još uvijek nije zadovoljavajuće vrednovan u medijevističkoj historiografiji, poglavito u bizantologiji. Važna etapa u egzegezi teksta bilo je otkriće dotada nepoznatog popisa biskupa 1878. godine, takozvane *Notitia 3* (*Codex Parisinus Graecus 1555 A*), koji zrcali stanje carigradske crkvene pokrajine uoči i neposredno nakon sabora u Hijereji održana 754. godine. Taj popis sufragana carigradskog patrijarha pronašao je njemački bizantolog Carl Gotthard De Boor (1848.-1923.), zbog čega se izvjesno vrijeme uvriježilo nazivati ga “De Boorova *Notitia*”.¹⁶ Kao i ostali popisi biskupa Carigradske crkve, “ikonoklastička” *Notitia* sastoji se od triju sekcija, ordiniranih u rigoroznom hijerarhijskom redu: u prvoj su popisani metropoliti, u drugoj autokefalni nadbiskupi, u trećoj sufragani biskupi razvrstani po pripadajućim metropolijama. Prema kasnijoj Darrouzès-ovoj numeraciji popis je postao poznat u historiografiji kao *Notitia 3* ili “Ikonoklastička *Notitia*” jer se radi o prvom izvoru koji reproducira biskupije Ilirika sustavno uključene u carigradsku crkvenu hijerarhiju.¹⁷ Budući da takvo stanje nije moglo biti moguće prije anektiranja nekolicine zapadnih biskupija za vladavine Lava III. (717.-741.), uobičajilo se takozvanu *Notitia 3* povezivati s ikonoklastičkim razdobljem bizantske crkvene povijesti.¹⁸ Dataciji izvornoga teksta u sredi-

onog carigradskog – v. Clive Foss, Cilicia, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 462.

¹⁶ Carl De Boor, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatum*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. XII, Gotha 1891., str. 303-322.

¹⁷ Prvi pouzdan i čvrsto datiran ranosrednjovjekovni izvor koji opisuje jurisdikcijski opseg Carigradske crkve je tzv. *Notitia 2*, poznata i pod nazivom *Notitia Nicephori*, jer je nastala za vrijeme carigradskog patrijarha Nikefora (806.-815.). Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* (Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, tom. I), Paris 1981., str. 10-19, 215-227. O *Notitia Nicephori* v. Vitalien Laurent, *L'érection de la métropole d'Athènes et le statut ecclésiastique de l'Illyricum au VIIIe siècle*, *Revue des études byzantines*, tom. I, Paris 1943., str. 66, Darrouzès, *Listes*, str. 8 i Предраг Коматина, Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу, *Зборник радова Византолошког института*, vol. XLVI, Beograd 2009., str. 29-30 i bilj. 8, koji ovaj popis datira između 805. i 814. godine.

¹⁸ Eleonora Kountoura-Galake, ‘Η “εικονοκλαστική” *Notitia 3* και το λατινικό πρότυπο της, *Βυζαντινά Σύμμεκτα*, vol. 10, Athena 1996., str. 45-73; Ista, The presence of the province of *Epirus Nova* in the so-called *Notitia* of the Iconoclasts, u: *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα* [Εθνικό Ίδρυμα

nu VIII. stoljeća ide u prilog i činjenica da su na početku popisa izostavljeni patrijarsi, što odgovara istom takvu postupku na saboru u Hijereji – ondje nije bilo izaslanika Rima ni orijentalnih patrijarha.

Radi se o slojevitom tekstu, kompilaciji nastaloj koncem VIII. stoljeća na podlozi starijih podataka iz različitih vremenskih konteksta i jednako različitih provenijencija. Stoga je pri služenju s *Notitia 3* na prvome mjestu najveći oprez te kritički pristup: pri procjenjivanju vjerodostojnosti podataka koje ona sadrži često je moguće doći do valjanih zaključaka jedino unutar pojedine metropolije, a njezin odnos spram drugih metropolija i spram vrhovne crkvene vlasti treba oprezno i potanko raščlanjivati. Pri tome ćemo se osloniti na zaključke o porijeklu i dataciji *Notitiae episcopatum 3* do kojih su višestrukim analizama došli E. Kountoura i V. Prigent, oprezno istaknuvši nasuprot Darrouzèsu i drugim istraživačima da se ipak radi o dokumentu koji zrcali stanje sredine VIII. stoljeća, iako je značajno obogaćen kasnijim interpolacijama, vjerojatno oko 800. godine, pa i poslije.¹⁹

Širenje Carigradske patrijaršije na druge metropolije kakvo je registrirano u *Notitia 3* svjedoči da joj je, s točke gledišta Ilirika, u to vrijeme jurisdikcijski-administrativno pripadalo jedino područje južno od negdašnje Prevalitane (*Praevalis, Praevalitana*). Prva pokrajina čiji su biskupi navedeni kao patrijarhovi sufragani bio je Novi Epir (približno današnje južnoalbansko ozemlje između rijeke Vjosë na jugu, rijeke Mat na sjeveru te

Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Διεθνής Συμπόσια, 5], Athènes 1998., str. 170. Vivien Prigent, Les évêchés byzantins de la Calabre septentrionale au VIIIe siècle, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, tom. 114/2, Rome 2002., str. 933-934, 950, 952 navodi ranija mišljenja P. Yannopoulou (Notitia 3 je starija od Nicejskog koncila 787.) i E. Kountoura-Galake (v.g.). Sâm Prigent je isto tako sklon dataciji u sredinu 8. stoljeća, što podupire i pečatima južnitalskih biskupa. U Prigent, Notes, str. 401, bilj. 70 revidirao je svoje ranije mišljenje, ali i zadržao stav da se radi o kompilaciji nastaloj (oko 800.) služenjem starijim podacima, koji prethode Drugom Nicejskom koncilu. Nasuprot tome, Коматина, Оснивање, str. 45, bilj. 99 smatra da ona nije mogla nastati prije 787. godine, pozivajući se na J. Darrouzès koji je "jasno ukazao na njezinu zavisnost od akata istog sabora". Tako i Erich Lamberz, *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, N.F. 124), München 2004., str. 25, bilj. 72 i str. 62, bilj. 275. Usp. Darrouzès, Listes, str. 9 i bilj. 15 i Brubaker – Haldon, *Byzantium*, str. 299.

¹⁹ Usp. opravdane kritike u Maciej Salamon, Einige Bemerkungen zur *Notitia episcopatum* des *Codex Parisinus 1555A*, u: *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. Miliana Kaimakamova, Maciej Salamon, Małgorzata Smorąg-Różycka [Byzantina et Slavica Cracoviensia, 5], Kraków 2007., str. 91. Inače autor iznosi uvjerljive argumente za dataciju konačnog oblika *Notitiae 3* oko sredine IX. stoljeća (u vezi s održavanjem crkvenog sabora u Carigradu 869.-870.). Dr. sc. Macieju Salamonu (Instytut Historii, Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków) srdačno zahvaljujem na ustupljenom primjerku članka.

planine Galičice između Ohridskog i Prespanskog jezera na istoku); ona se prema podacima u popisu sastojala od osam biskupija podvrgnutih metropolitu Dirahija (*Dyrrachium*, Drač). No, čak su i imena ovih biskupija donesena u obliku koji ukazuje na to da se sastavljač služio latinskim, a ne grčkim predloškom: Θάμνης, Σκάμπης, Λυκινίδου, Ἀμαντίας, Βύλης, Ἀτράδου, Αὐλωνίας i Ἀκροκεραυνίας.²⁰ Štoviše, čini se da je isti stariji katalog na latinskom jeziku u toj prigodi poslužio za opis cjelokupne crkvene geografije Ilirika.²¹ Uzrok je tomu vjerojatno okolnost što se sastavljač morao služiti popisima Solunske crkve, kojoj je kao papinskom vikarijatu po starom crkvenom pravu sve do 730-ih godina pripadao sav Ilirik – a koji su, dakako, bili napisani na latinskom jeziku.²² U svemu, dakle, proizlazi da biskupi Zapadnog Ilirika tada nisu figurirali među formalnim podložnicima carigradskog patrijarha, ako i jesu hipotetski mogli nazočiti crkvenom saboru u svojstvu carskih podanika.

Iako su vijesti iz *Notitia* 3 i iz kronike Mihajla Sirijskog odavno poznate istraživačima (pa su utoliko i jedna i druga podvrgavane različitim zasebnim egzegezama), do sada nije bilo pokušaja da se one međusobno povežu.

Postoji, naime, još jedna mogućnost – dosad u ovom kontekstu neiskorištena – pri pokušaju identifikacije “dalmatinskih” biskupa sazvanih na crkveni sabor u Hijereji. Naime, ista “ikonoklastička” *Notitia* 3 u dva navrata unutar istog popisa spominje otok Kefaloniju, koji će se u našem pokušaju interpretacije pokazati neobično značajnim. Popis najprije spominje Kefaloniju kao metropolitansku biskupiju pokrajine Prvi Epir (ἐπαρχία Ἡπείρου πρώτης–ὁ Κεφαληνίας [...] ἐπαρχία Ἡπείρου α'–Κεφαληνία μητρόπολις), sa sufraganima u Kerkiri, Troizeni, Monembaziji, Eginu, Portmu, Oreju i

²⁰ Darrouzès, *Notitiae*, str. 236, br. 300-308. O svemu usp. Kountoura, *The presence*, str. 170-171, 175. Identifikacija navedenih biskupija redom, prema tumačenju E. Kountoura: Epidamno–Drač (?), Skampis–Elbasan, Lihnid–Ohrid, Amancija–istočno od Vlorë, Bilis–sjeveroistočno od Vlorë, Hidrunt–Otranto (?), Aulonija–Valona (Vlorë), Akrokeraunija–(?).

²¹ Kountoura, *The presence*, str. 171; Ista, Ἡ “εικονοκλαστική”, *passim*.

²² Kountoura, *The presence*, str. 170-171. O Solunskom vikarijatu v. Лубомир Максимовић, Северни Илирик у VI веку, *Зборник радова Византолошког института*, vol. 19, Beograd 1980., str. 26-30; Frank E. Wozniak, *East Rome, Ravenna and Western Illyricum 454-536 A.D.*, *Historia*, vol. XXX/3, Stuttgart 1981., str. 351-382; Charles Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (V^e-VIe siècles)*, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Rome 1984., str. 30-31, 36, 53-54; Rajko Bratož, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, god. XL, br. 4, Ljubljana 1986., str. 378; Isti, *Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima*, *Zgodovinski časopis*, god. XLIV, br. 1, Ljubljana 1990., str. 21-23; Hrvoje Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011., str. 261-263.

Zakintu. Zatim popis nešto niže spominje “pokrajinu Kefaliju”, na čijem se čelu nalazi metropolit “Delmacije” (ἐπαρχία Κεφαλίας-ὁ Δελματίας).²³ Postavlja se pitanje kako protumačiti te proturječne podatke. Naime, koliko je poznato, Kefalonija (u ranom kršćanstvu dio Korintske metropolije) nikada nije nadrasla rang obične biskupije: nije se hijerarhijski uzdigla ni nad kakvim sufraganima kao njihova metropola. Osim toga, treba primijetiti da je metropola Starog Epira bio grad Nikopol (posljednji se put kao takav spominje 787. na Nicejskom koncilu, poslije je premješten u Naupakt),²⁴ pa nije jasno kako se na njegovu mjestu zatekla Kefalonija. Nadalje, teritorijalna nesuvislost mreže sufraganâ te imaginarne crkvene pokrajine opaža se već na prvi pogled: Kerkira je današnji otok Krk na granici Albanije i Grčke; Troizena je prethodnik suvremene Troizine na peloponeskoj Argolidi, pri južnoj obali Epidaurskog zaljeva; Monembazija je rt na vrhu Malejskog poluotoka, krajnjeg jugoistočnog izdanka Peloponeza; Egina je otok sred Saronskog zaljeva između Atike i Peloponeza; Portam i Orej su na Eubeji; Zakint je otok južno od Kefalonije u Jonskome moru.²⁵ Među navedenim tobožnjim sufraganima Kefalonije je i Kerkira, koja je prije slavenske invazije Peloponeza u VI. stoljeću također bila podvrgnuta metropolitu Nikopola, u Starom Epiru. Koncem VIII. stoljeća činila je dio Korintske metropolije, jer je to bio Kerkiri najbliži crkveni poglavar naddijecezanskog ranga čije je sjedište opstalo tijekom nemirna razdoblja VII. i VIII. stoljeća.²⁶ Među nabrojenim “sufraganima” Kefalonije jedino su Kerkira i Zakint u stanovitosti mjeri prostorno bliski tom otoku, teoretski dolazeći u obzir kao dio iste pokrajine. Otok Kerkira se jedini među nabrojenima u jednom trenutku svoje povijesti zbilja nalazio u epirskoj pokrajini.

S druge strane, *Dalmatia* nije bila gradsko središte, već pokrajina veoma stare tradicije, s utvrđenom geografijom i upravnim ustrojem. Stoga je u citiranom popisu pojava tobožnjega grada-metropole po imenu “Del-

²³ Darrouzès, *Notitiae*, str. 22, 231 (br. 51 i 54), str. 245 (br. 769-776); Κουντούρα-Γαλάκη, Ἡ “εικονοκλαστική”, str. 45-46; Kountoura, *The presence*, str. 169.

²⁴ Timothy E. Gregory, Kephallenia, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford 1991., str. 1122 pogrešno navodi da je Kefalonija u kasnoj antici bila metropolitsko središte Starog Epira.

²⁵ Tako Prigent, *Notes*, str. 402 primjećuje “la seule logique du regroupement étant que les titulaires de ces sièges signèrent en groupe, et dans le même ordre, les actes du concile de Nicée II”; usp. Darrouzès, *Listes*, str. 37-38. Osim toga, Egina se u ostalim popisima stalno spominje kao autokefalna nadbiskupija, počevši od *Notitia* 2 pa nadalje. Vidi Darrouzès, *Notitiae*, str. 218, br. 82, str. 251, br. 79, str. 266, br. 82, str. 274, br. 101, str. 294, br. 117; Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 63, bilj. 278. Utoliko nije mogla biti ni sufragan “Kefalije”.

²⁶ Коматина, Оснивање, str. 43, bilj. 88.

macija” u posvemašnjem neskladu s ostatkom popisa, koji navodi ukupno 53 metropolitanska sjedišta; kod svih se bez iznimke radi o urbanim središtima, gradovima u pravom smislu riječi. “Grad” Dalmacija kao crkveno središte Kefalonije očigledna je besmislica. Utoliko više što je samo tri retka prije ta ista Kefalonija i sâma lakonski zabilježena kao grad, odnosno kao centar metropolije Prvog Epira (što nije bilo točno, a tvorba pod tim imenom nikada nije zabilježena u bizantskim izvorima – postojali su jedino Stari i Novi Epir). Razvidno je, dakle, da se radi o nekoj vrsti previda.

Čini se, dakle, očitim da pojam *Dalmatia* u *Notitia* 3 ne odgovara ni klasičnom geografsko-administrativnom entitetu poznatom pod tim imenom, ni poimanju prostora koje je bilo suvremeno sastavljanju toga popisa. U njemu se, uzevši u obzir način na koji je “pokrajina” opisana, razaznaje krajnje iskrivljena mentalna slika razmatranoga prostora.

Spomenuti paradoks nedavno je pokušao razriješiti V. Prigent, pretpostavivši da je potkraj VIII. stoljeća tadašnja civilna upravna mreža Bizanta utjecala na predodžbu o važnosti otoka Kefalonije u crkvenoj hijerarhiji: sastavljač bi zapisnika vrlo važnom sjedištu teme pridao odgovarajući rang metropolije, u skladu s vlastitim procjenama o značaju mjesta.²⁷ Kada je, međutim, došlo na red definiranje jurisdikcijskoga opsega te nepostojeće metropolije, pisac je – našavši se u neočekivanoj nevolji – naprosto imaginarnom “kefalonijskome metropolitu” kao tobožnje sufragane pridružio dio biskupa Starog Epira, u nespretnoj kombinaciji s pojedinim biskupima Ahaje, tj. Helade.

Opisane deformacije, dakle, proizlaze iz sastavljačeve potrebe da glavnom gradu Kefalonijske teme, po njegovu sudu metropoliji, iznađe sufragane, do čijeg popisa nije mogao doći (i to s dobrim razlogom, jer realno nisu ni postojali). Popis kojim se poslužio posve je različita porijekla.

Čitav je, naime, prostor Peloponeza i središnje Grčke sve do konca VI. stoljeća u crkvenom pogledu bio pod jurisdikcijom metropolita u Korintu, a s motrišta civilne vlasti sačinjavao je jedinstvenu provinciju Ahaju (uz Peloponez uključivala je Atiku, Beotiju i pripadajuće otoke). Nakon najezde Slavena krajem tog stoljeća veći dio navedenog ozemlja ostao je pune dvije stotine godina bez viših struktura crkvenog ustroja te izvan carske vlasti: ostacima nezauzetih teritorija pod bizantskom kontrolom (pretežito otocima i priobalnim enklavama uz obod Peloponeza) nastavio je upravljati

²⁷ Prigent, *Notes*, str. 401. Posljednji je o tome pisao Salamon, *Einige Bemerkungen*, str. 94, koji smatra da se radi o “einer missverstandenen Nachricht über das Verhältnis zwischen dem Thema Kephallenia und dem Gebiet Dalmatiens”.

korintski metropolit, a civilnu je vlast nad njima vršio strateg teme Helade (ova je između 687. i 695. zamijenila dezintegriranu provinciju Ahaju), također sa sjedištem u Korintu. Takva je situacija potrajala sve do uspješnih vojnih kampanja za vladavine carice Irene i cara Nikefora I., krajem VIII. i početkom IX. stoljeća, kada su sva spomenuta područja iznova podvrgnuta Bizantskom Carstvu. Tada je izvršena i rekonstrukcija crkvene mreže te upravnih jedinica. Na ponovno osvojenim područjima ustrojena je nova vojno-administrativna organizacija: tema Peloponez, koja se razdvaja od teme Helade; približno istovremeno na zadobivenom teritoriju formirane su i nove crkvene jedinice naddijecezanskog ranga: metropolija u Patrasu, metropolija u Larisi i metropolija u Ateni.

Za naš je kontekst ovdje značajna činjenica da biskupijama taksativno navedenima u *Notitia* 3 kao "sufraganima" Kefalonije posve odgovaraju upravo one biskupije koje su se tijekom čitava VII. i većega dijela VIII. stoljeća kontinuirano nalazile pod jurisdikcijom korinskog metropolita. Njihov neobičan prostorni raspored precizno, naime, zrcali ostatke bizantskoga posjeda na Peloponezu i u središnjoj Grčkoj u njegovu obuhvatu kakav je začeo kasnih 580-ih godina, a definitivno dokinut povratkom pod carsku vlast u prvom desetljeću IX. stoljeća.²⁸ Tom prilikom stara, ranokršćanska crkvena struktura Ahaje nije obnovljena, već rekonponirana: korinjskom crkvenom poglavaru nisu prepuštena područja nad kojima je imao primat u VI. stoljeću, a oduzeta su mu i davnašnja područja Korinjske metropolije sjeverno od Korinjskog tjesnaca na Atici i Eubeji, kako bi se iz njih oblikovala novostvorena Atenska metropolija. Situaciju koja prethodi tom stanju ilustrirao je P. Komatina,²⁹ pokazavši kako su biskupi Kefalonije, Kerkire, Troizene, Monembazije, Egine, Portma, Oreja i Zakinta godine 787. u Niceji potpisali – i to baš navedenim redoslijedom – koncilski akta, iz čega slijedi da su u tom trenutku još uvijek svi bili sufragani korinskog metropolita.³⁰ Tradicionalna prava metropolita Korinta su početkom IX. stoljeća

²⁸ Uzroci i okolnosti te crkvene reorganizacije, kao i njezina korelacija s administrativnim promjenama, proučeni su i uzorno predstavljeni u Коматина, Оснивање, *passim*. Vidi i instruktivnu kartu (*Razvoj administrativne i crkvene organizacije u Srednjoj Grčkoj i na Peloponezu u VIII i IX veku*) na str. 28, nastalu na temelju Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford 1988., str. 12 i 336.

²⁹ Коматина, Оснивање, str. 39 i bilj. 61, 43-44. Na ovo je prvi upozorio Heinrich Gelzer, *Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaweneinbruche*, *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, Bd. XXXV, Heft 4, Leipzig 1892., str. 427-428. Gelzerov rad je bio među prvim znanstvenim reakcijama na De Boorov pronalazak *Notitiae* 3.

³⁰ Коматина, Оснивање, str. 39 i d. Ovima treba između Egine i Portma dodati i otok Lemno, koji je od *Notitia* 7 nadalje autokefalna nadbiskupija. Vidi Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62-63 i bilj. 279.

uvelike su bila oštećena, a pod njegovom je crkvenom paskom preostao tek istočni pojas Peloponeza, zajedno s udaljenim otočnim i primorskim enklavama na jugu i zapadu poluotoka, kojima je upravljao još od provale Slavena krajem VI. stoljeća.

Premda se osnivanje Kefalonijske teme obično datira vladavinom Nikefora I. (802.-811.), otkada datiraju i prvi spomeni njezina stratega u izvorima, nedavno je V. Prigent iznio argumente koji bi taj događaj kronološki mogli pomaknuti nešto ranije.³¹ Radi se, naime, o pečatima bizantskih dužnosnika, točnije o pečatima kefalonijskih stratega koji bi se – sudeći po njihovim tipološkim obilježjima – trebali datirati sredinom VIII. stoljeća.

Ako je ta Prigentova pretpostavka opravdana, valja računati s utemeljenjem Kefalonijske teme ranijim nego što se dosad smatralo. Osim toga, isti je autor upozorio na činjenicu da između 758. i 765. godine postoji čitav niz izvora – mahom rimske provenijencije – koji upućuju na snažnu prisutnost bizantske mornarice u jadranskom bazenu.³² Iako su u toj papinskoj korespondenciji kao neposredna opasnost označene pretežito bizantske vojne jedinice na Siciliji (*dromonorum stolus Siciliae*), prebacivanje interesa Carstva na Jadransko i Jonsko more te njegova aktivizacija ondje, prema Prigentovu mišljenju, ukazuju na to da je Kefalonijska tema ustrojena nedugo nakon tih događaja, potkraj vladavine Konstantina V. (741.-775.). Na to ukazuju i spomenuta sigilografska vrela, što bi sve upućivalo na osnutak nove teme već kasnih 760-ih godina, a ne u prvom desetljeću IX. stoljeća. Ne ulazeći na ovome mjestu u cjelovitu ocjenu Prigentovih stajališta, svakako se valja složiti s njegovim zaključkom da je tema Kefalonija – barem u ranom razdoblju svoga postojanja – protegnula svoj formalni ili neformalni utjecaj na širu zonu balkanskog priobalja, jer se dugo radilo o zapravo jedinoj bizantskoj vojno-administrativnoj jedinici na tom dijelu ozemlja Carstva.

³¹ Prigent, Notes, str. 398-399 i bilj. 49, 50. Radi se, između ostalog, o pečatima strategâ Leoncija (pohranjen u Padovi) i Gregorija (pohranjen u Reggiju). Na te starije pečate kefalonijskih stratega upozoravao je i Agostino Pertusi (ed.), *Costantino Porfirogenito: De Thematibus*, Citta del Vaticano 1952., str. 174. Ewald Kislinger, Dyrhachion und die Küsten von Epirus und Dalmatien im frühen Mittelalter – Beobachtungen zur Entwicklung der byzantinischen Oberhoheit, *Millennium-Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends*, Bd. 8, Berlin 2011., str. 330, bilj. 101 spominje pečate kefalonijskih stratega Teofana (o. 750.), Likasta (druga trećina VIII. st.) i Konstantina (između 750. i 790.), uz još nekoliko drugih anonimnih i manje precizno datiranih pečata tamošnjih stratega. Dr. sc. Ewald Kislingeru (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien) srdačno zahvaljujem na ustupljenom primjerku članka.

³² Prigent, Notes, str. 402, 412.

Suverenitetu kefalonijskog stratega, dakle, prirodno su gravitirali oni segmenti istočnog Jadrana koji su se nalazili pod bizantskom kontrolom, a koji još uvijek nisu bili integrirani u tematski aparat Carstva: jonski otoci, dijelovi Epira (Starog i Novog) te enklave zadržane pod carskom vlašću uzduž obala Peloponeza. Ta je zona utjecaja tamošnjeg stratega, na kraju krajeva, najjasnije došla do izražaja upravo u događajima oko bizantsko-franačkog rata u prvoj dekadi IX. stoljeća,³³ kada je baš kefalonijski strateg Pavao bio onaj kojemu je povjerena zaštita bizantskih političkih interesa, u cjelokupnu prostoru sve do sjevernojadranskoga lûka (Dalmacija, Venecija).

Indikativno je za naš problem da je nepoznati kompilator *Notitiae* 3 nuždi doskočio tako da je naveo ozemlje pod približnom zonom vojno-upravnog utjecaja Kefalonijske teme – jonske otoke, Dalmaciju, Epir. Međutim, ni jedna od biskupijâ koje navodi pod jurisdikcijom “metropolita Delmacije” zapravo se ne nalazi u Dalmaciji. To je neobično važna činjenica u kontekstu ovog istraživanja te ju stoga valja opetovano naglašavati. Prigentovim zapažanjima treba dodati da se za pokrajinu Novi Epir u nomenklaturi javljao i pridjev “dalmatski” (*Epirus Nova Dalmatorum*).³⁴ Ta se varijanta imena pokrajine susreće na natpisu u čast cezara Konstantina (budućeg cara Konstantina II.) iz Lihnida, datiranu između 333. i 337. godine.³⁵ Natpis je, uz to, kronološki znatno podudaran vremenu iz kojeg potječu informacije Jeronima i anonimnog sastavljača *Expositio totius mundi et*

³³ Tako se u unosu franačkih kraljevskih godišnjaka za 810. godinu spominje *Paulus Cefalaniae praefectus* (Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, u: MGH, SS rer. Germ., vol. 6, ed. Friedrich Kurze, Hannover 1895., str. 130). Mišljenje koje je iznio Prigent, Notes, str. 398, bilj. 48 da se radi o istoj osobi koja je 805. godine spomenuta kao *Paulus dux Iadera*, nema nikakve podloge. Za tradicionalnu dataciju osnutka teme v. Ostrogorsky, *Geschichte*, str. 162; Treadgold, *Byzantine Revival*, str. 160-161; Живковић, *Јужни Словени*, str. 228-229 (ali str. 386, bilj. 786 zalaže se za dataciju u drugu polovinu VIII. st., pozivajući se na Nicolas Oikonomidès, Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et Longobardie, *Revue des études byzantines*, tom. XXIII, Paris 1965., str. 119). Vidi i Nicolas Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972., str. 352. O vojno-pomorskoj važnosti Kefalonije u bizantskom strateškom sustavu v. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966., str. 82-85, 90-91, 110-111, 120-121 i Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 330.

³⁴ Darrouzès, *Notitiae*, str. 231, br. 51 i 54; usp. Prigent, Notes, str. 402. O Novom Epiru v. Milena Dušanić, *Epirus Nova Dalmatorum, Živa antika*, god. XX, br. 1-2, Skopje 1970., str. 137-144 i Myrto Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden-Boston 2012., str. 19-21.

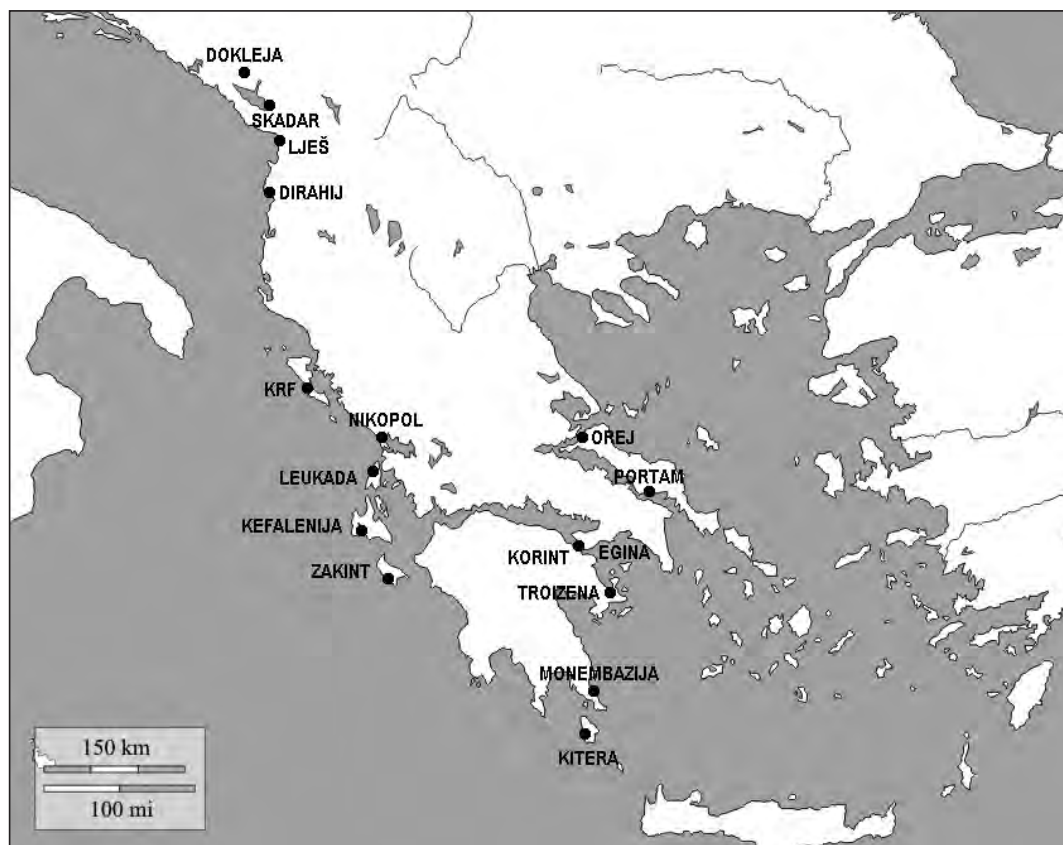
³⁵ CIL III, 7320 = ILJug III, 1235. O natpisu v. Dušanić, *Epirus* i Ilona Opelt, *Inscriptionen aus Lychnidus-O(c)hrid, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 79, Bonn 1989., str. 84-85. Prema starijem, u međuvremenu osporenom mišljenju M. Dušanić, radilo se o natpisu u čast Konstancija II. i Konstancija Gala, iz 351. ili 354. godine.

gentium o potresu u Dirahiju, lociranu “u Dalmaciji” (v.d.). Ovo prošireno ime Epira moglo je motivirati kako pisca *Notititae* 3, tako i sastavljača predloška kojim se mnogo stoljeća poslije služio sirijski kroničar te tako, možda, biskupe s područja današnje Albanije greškom poistovjetio s dalmatinskim biskupima. O njima, kako smo vidjeli, nema nikakva spomena ni u sinodalnim aktima ni u popisima sufragana Carigradske crkve.

Cjelokupna do ove točke iznesena argumentacija ne ide u prilog identifikaciji “Dalmacije” iz kronike Mihajla Sirijskog s ozemljem historiografski poznatim kao Bizantska Dalmacija. Nasuprot tomu, ide u prilog onim gledištima koja poistovjećuju navedenu “Dalmaciju” s područjem uskog priobalja i otokâ preostalih pod bizantskom kontrolom uzduž Jonskog mora, koje je sa sjevera moglo doticati tek krajnji donji dio jadranskog primorja. Ako je u crkvenom i upravno-administrativnom smislu ta i takva “Jonska Dalmacija” uopće zahvaćala znatnije na sjever, to se po svemu sudeći odnosilo ponajprije na biskupske gradove južne (Gornje) Dalmacije, koji su se nalazili najbliže Kefaloniji.³⁶ No, s obzirom da ne raspoložemo neprijepornim povijesnim potvrdama o postojanju ni jedne od tih biskupija (Kotor, Dubrovnik, Budva, Ulcinj) prije konca VIII. i ranog IX. stoljeća, ne treba ispuštati iz vida da se radi o hipotezi, koju stoga valja iznositi sa zadržkom. Zasad se čini pouzdanim zaključiti tek to da je sredinom VIII. stoljeća jonsko priobalje moglo u izvjesnim učenim krugovima Bizantskog Carstva mjerodavno biti smatrano “Dalmacijom”.

Osnovno pitanje koje se u tom kontekstu pomalja jest ovo: radi li se ovdje samo o neuspjelom kompiliranju podataka iz crkvene, administrativne i vojne geografije koje je rezultiralo deformiranom zemljopisnom percepcijom? Smije li se, nasuprot tomu, pretpostaviti da su izvjesne *realia* ipak oblikovale te i takve geografske predodžbe? Drugim riječima, reproducira li iskrivljena slika “Dalmacije” kakvu donosi *Notitia* 3 ikakve stvarne povijesne okolnosti? Dosadašnja rasprava pokazala je svu složenost problema, ali i to da valja ozbiljno računati s geografskim i administrativnim shvaćanjima o položaju Dalmacije koja su, barem nakratko, pod tim imenom podrazumijevala nejasno definiran priobalni prostor južno od “klasičnog” ozemlja te provincije, sežući sve do južnog poteza jonskih otoka.

³⁶ Na ovom mogućem tumačenju najtoplije zahvaljujem dr. sc. Zrinki Nikolić Jakus, komentorici ovdje navedene doktorske disertacije na Poslijediplomskom doktorskom studiju Medievistike pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

* * *

Zamisao o podčinjavanju Kefaloniji biskupijâ u spomenutoj prostornoj difuziji – jonski otoci u kombinaciji s enklavama na Peloponezu i Eubeji (sl. 1), što se evidentno kosi sa zemljopisnom i jurisdikcijskom logikom prostora – sama je po sebi nesuvisla, jer bi tada položaj hipotetičkog kefalonijskog metropolita bio apsurdan.³⁷ Jedinu logičnu prirodno-zemljopisnu, zatvorenu i uzajamno povezanu cjelinu među nabrojenim biskupijama čine jonski otoci Kerkira, Kefalonija i Zakint (kojima su pripadali Itaka i Leukada). Sedam većih otoka Jonskog mora (uz navedene, to su Paks i Antipaks) od starine je skupno nazivano Heptanez. Među njima Kerkira, Leukada i Itaka prije raspada istočnorimske vlasti nad tim područjem nisu pripadali ni provinciji Ahaji (tj. Heladi) ni Korintskoj metropoliji. U kasnoj antici su Kerkira i Leukada s administrativne točke gledišta pripadale Starom Epiru, a Kefalonija i Zakint provinciji Ahaji. U skladu s tim razgraničenjem tekla je i crkveno-jurisdikcijska podjela: dva sjeverna otoka bila su podčinjena metropolitu Nikopola, dočim su dva južna pripadala metropoliji u Korintu.

³⁷ Kao što je ispravno uočio već Gelzer, *Die kirchliche Geographie*, str. 427.

Budući da *Notitia* 2 (konac VIII. st.) donosi popis novih, zapadnih metropolija pripojenih Carigradskoj patrijaršiji, ali ne i njihovih sufragana, ne može se sa sigurnošću zaključivati o stupnju opstanka tamošnjih biskupija tijekom VII. i VIII. stoljeća. Činjenica da izvori o crkvenim velikodostojnicima u Zapadnom i Istočnom Iliriku zamiru oko 600. godine, upravo u vrijeme slavenskih provala, nije slučajna i veže se uz ovdje iznesene konstatacije o raspadu crkvenog ustroja kao jednom od ishoda razgradnje urbanog i društvenog sustava. Prilikom Carigradskog koncila 680. godine, na primjer, čitav je Balkanski poluotok bio zastupljen sa samo dvanaest biskupa: Solun, Herakleja, Korint, Selimbrija, Mesembrija, Stobi, Bize, Sozopol, Panij, Arg, Atena i Lakedemon. Isti se broj ponovio na Trulskom koncilu 692. godine, makar se nije radilo o posve istim biskupijama: tada su od biskupa pod rimskom jurisdikcijom bili prisutni metropolit Drača, metropolit Gortine (s trojicom biskupa s Krete), metropolit Soluna (s biskupima Filipa, Amfipola i Edese), metropolit Korinta (s biskupom Lemna) i biskup Stobija.³⁸ U oba navrata, na oba koncila, radilo se, k tomu, samo o nekim biskupima iz dotičnih pokrajina, nipošto ne o svima. Od prvotnih osamnaest crkvenih pokrajina na Balkanu ranokršćanskoga vremena, dakle, samo ih je šest potkraj VII. stoljeća bilo u stanju odaslati svoje biskupe na crkveni sabor – i to ne sve, već manji dio njih – dok se preostalih dvanaest crkvenih pokrajina naprosto ugasilo (ili bilo trajno odsječeno od carigradskog središta).

Na područjima koja su trajno ostala pod vladavinom Slavena, biskupska se sjedišta u izvorima jednostavno prestaju spominjati, uz rijetke iznimke. Primjerice, na šestom ekumenskom koncilu u Carigradu održanu 680. godine sudjelovao je biskup Ivan iz Stobija, a na onome iz 692. godine (*Quinisextum*) njegov nasljednik Margarites.³⁹ No, u ovom slučaju se vjerojatno radilo o izbjeglim biskupima koji su zadržavali svoj naslovni rang, sudjelujući i u egzilu na crkvenim saborima, a boraveći na priobalnim područjima pod bizantskom kontrolom. Na ekumenskom koncilu u Carigradu 680.-681. godine područje “zapadnih” dijeceza zastupali su, dakle, jedi-

³⁸ Georgije Ostrogorski, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 13, Washington 1959., str. 56-57; Heinz Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste. Studien zum Konstantinopler Konzil von 692* (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 56), Berlin-New York 1990., str. 146 (br. 17), 205-206, 222, 227.

³⁹ Bratož, *Zgodnjekršćanska cerkev*, str. 26-27.

no biskupi Korinta, Atene, Stobija, Arga, Lakedemona i Soluna,⁴⁰ a biskupi Soluna i Stobija pribivali su i koncilu iz 692. godine.⁴¹

Iz 592. godine datira pismo Grgura Velikog biskupu Lješa (*Lissus*), tada na granici Novog Epira i Prevalitane, koji je pred avarsko-slavenskim navalama prebjegao u Italiju. Ondje mu papa u zamjenu nudi jednu od upražnjenih biskupskih katedra na otoku Siciliji, "kojih ima mnogo".⁴² Nešto prije, u svibnju 591. godine, pišući iliričkim biskupima, potiče ih da "bratski" prime i zaštite biskupe izbjegle pred neprijateljskim bijesom.⁴³ Godine 604. isti se papa interesirao za slučaj jednog biskupa Starog Epira izbjeglog iz Evoreje na Kerkiru, gdje je došlo do njegova sukoba s zatečenim domicilnim biskupom otoka.⁴⁴ Potonji slučaj, osim toga, dozvoljava pretpostaviti da je otok Kerkira funkcionirao kao siguran refugij u tim nemirnim vremenima, što bi mogao biti i uzrok preživljavanju crkvene organizacije na njemu. Pouzdano je potvrđeno, prema tome, da su na prijelazu VI. i VII. stoljeća u Prevalitani i oba Epira okolnosti bile takve da su biskupi bili prisiljeni napuštati svoja sjela. Utoliko smijemo pretpostaviti da je tih godina došlo do brzog i gotovo posvemašnjega gašenja crkvenih institucija, naročito na kopnu. Iz ranog VII. stoljeća datiraju posljednja arheološka materijalna svjedočanstva o kontinuitetu naseljavanja: tako je, primjerice, u okolici Skadra gornja granica pronalazaka bizantskog novca vladavina Konstansa II. (641.-668.).⁴⁵

⁴⁰ Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. XI, Firenze 1765., coll. 641, 644, 645, 669. Ovo primjećuje i Gelzer, *Die kirchliche Geographie*, str. 425-426.

⁴¹ Rudolf Riedinger, *Die Präsenz- und Subskriptionslisten des VI. Ökumenischen Konzils (680/81) und der papyrus Vind. G. 3* (Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abhandlungen, N.F. 85), München 1979., str. 16, 22, 26-27; Bratož, *Zgodnjekršćanska cerkev*, str. 26-27.

⁴² Gregorii I papae Registrum epistolarum libri I-VII, u: MGH, Epp., tom. 1, ed. Paul Ewald, Ludwig M. Hartmann, Berlin 1891., str. 329-331 (V, 40): *sunt enim in Sicilia insula ecclesiae vacantes episcopis, et si vobis placet auctore Deo ecclesiam regere, iuxta beati Petri apostoli limina cum eius adiutorio melius potestis*. Usp. Vladislav Popović, *Le dernier évêque de Sirmium*, *Revue des études augustiniennes et patristiques*, vol. XXI, no. 1-2, Paris 1975., str. 95.

⁴³ Gregorii Registrum I, str. 69-70 (I, 43): *episcopos, quos e propriis locis hostilitatis furor expulerat, ad eos episcopos qui nunc usque in locis propriis degunt, pro sustentatione ac stipendiis praesentis esse vitae iungendos*.

⁴⁴ Gregorii I papae Registrum epistolarum libri VIII-XIV, u: MGH, Epp., tom. 2, ed. Ludwig M. Hartmann, Berlin 1899., str. 425-426 (XIV, 7), str. 426-428 (XIV, 8), str. 432-433 (XIV, 13). O tom slučaju v. Lujo Margetić, *Histrical et Adriatica*, Trieste, 1983., str. 119, bilj. 27; Rajko Bratož, *Koprska škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja*, *Acta Histriae*, vol. IX/1, Koper 2001., str. 50; Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 321-322.

⁴⁵ Usp. Jean-Pierre Sodini, *The transformation of cities in Late Antiquity within the provinces of Macedonia and Epirus*, *Proceedings of the British Academy*, vol. 141, London 2007., str. 319 te Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 320 i 322, gdje je i odgovarajuća literatura.

Postupno prigušivanje i reduciranje zemaljske strukture Crkve u to doba razvidno je i iz korespondencije pape Grgura Velikog koja se odnosi na oba Epira. Dobar primjer u tom smislu jesu okolnosti u kojima je 595. godine ustoličen novi metropolit Starog Epira, nikopolski biskup Andrija. U pismu, naime, upućenom njegovim sufraganima, papa ih potiče da se upute pozdraviti svoga novog crkvenog poglavara – kojemu on šalje palij – i izraziti mu dužnu sufragansku pokornost.⁴⁶ Međutim, kao sufragani Nikopola navedeni su samo petorica biskupa: Teodorit, Demetrije, Filip, Zenon i Alkizon. Potonji je provjereno bio biskup Kerkire (spomenut u više pisama 595., 603. i 604.), a preostalu četvoricu nije moguće povezati s konkretnim biskupskim sjedištima, jer te osobe nisu poznate iz inih izvora. Budući da je nikopolski metropolit pod svojom jurisdikcijom imao osam biskupskih gradova – Anhijazam, Butrint, Dodonu, Evoreju, Foinike, Fotiku, Hadrijanopol i Kerkiru – pomalja se pitanje zašto ih je u adresi papinoga pisma navedeno samo pet? Odgovor na to pitanje ne može se ograničiti na pretpostavku da su sve tri nedostajuće biskupske stolice koincidencijom bile vakantne upravo u rujnu 595. godine. Vjerojatnije je da njihov nedostatak treba tumačiti činjenicom da su se Slaveni dotad već uvelike približili jonskoj obali, što je prouzročilo djelomični rasap dijecezanske mreže. S tog motrišta još je jedan podatak od izuzetne važnosti. Naime, među navedenim staroepirskim biskupima nepoznatih sjedišta jedino se Zenona s izvjesnom sigurnošću može identificirati s istim Zenonom kojemu je Grgur I. nešto prije istog mjeseca (rujan 595.) uputio živežne namirnice kako bi olakšao glad koja je nastupila u njegovoj biskupiji.⁴⁷ Ta je pomoć odaslana brodom sa Sicilije, posredstvom đakona Ciprijana, upravitelja papinskog posjeda na tom otoku (pa je utoliko vjerojatnije da se doista radilo o jednoj od epirskih biskupija sučelice Siciliji). Glad koja je motivirala prepisku i transport pomoći vjerojatno se može povezati s prodorom Slavena na teritorij biskupije,⁴⁸ pa i to osvjetljuje okolnosti u kojima je koncem VI. stoljeća došlo do urušavanja i raspada crkvene organizacije Epira. U trenutku ustoličenja novoga metropolita pokrajine, 595. godine, njegova je naddijecezanska vlast,

⁴⁶ Gregorii Registrum I, str. 385-387 (VI, 7).

⁴⁷ Gregorii Registrum I, str. 383 (VI, 4).

⁴⁸ To je i pretpostavka priređivača (P. Ewalda ili L. M. Hartmanna), u bilješci ispod ediranog teksta. Šire o stanju u Epiru i okolnim pokrajinama na razmeđu VI. i VII. stoljeća: Vladislav Popović, Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Rome 1984., str. 181-243, Sadini, The transformation; Kislinger, Dyrrhachion; Veikou, *Byzantine Epirus*.

sudeći po svemu, već bila znatno reducirana gubitkom triju biskupija (za pretpostaviti je da su one bile smještene dublje u unutrašnjosti pokrajine, poput Hadrijanopola, Dodone ili Evoreje); taj proces će se još osjetnije nastaviti u narednim godinama.

Otoke Heptaneza mimoišli su prodori Slavena, pred kojima su se raspale složenije forme društvene organizacije na obližnjem epirskom i peloponeskom kopnu. Početkom VIII. stoljeća Kefalonija je u svakom slučaju ocijenjena kao bizantsko uporište dovoljno sigurno da se onamo potkraj vladavine Tiberija III. (vjerojatno 702. ili 703.) internira Filipik Bardan, mogući pretendent na prijestolje i budući car (711.-713.).⁴⁹ Bijeg evorejskog biskupa na Korkiru stotinjak godina prije već smo spomenuli. Oba su otoka, dakle, nastavila funkcionirati kao pouzdana pribježišta pod čvrstom bizantskom kontrolom. Stoga je upravo skupina jonskih otoka bila prikladna osnova na kojoj je poslije započet proces reokupacije i rehelenizacije toga dijela Carstva. U tom je procesu osnivanje teme Kefalonija bilo od ključne važnosti, jer je nova vojno-administrativna jedinica u jedinstven organizam okupila sve one posjede bizantske države uz istočno jonsko priobalje koji su, s jedne strane, ostali nedirnuti slavenskom invazijom, a s druge su strane služili kao prometna i strateška komunikacijska karika u pravcu preostalih italjskih posjeda Bizanta, kako uzduž Jadrana, tako u južnoj Italiji te na Siciliji.

Jonskim priobaljem i većim dijelom područja budućih tema Kefalonija, Peloponez itd. prethodno je upravljala tema Helada,⁵⁰ osnovana između 687. i 695. godine. Već od kraja VI. stoljeća za ostatke bizantske vlasti u Grčkoj se u upravno-administrativnom kontekstu služilo nazivom "Helada" (umjesto dotadašnjeg "Ahaja").

Stabilizacijom crkvenih i političkih prilika u bizantskim posjedima na jugu Balkanskog poluotoka (u nekadašnjoj Ahaji) došlo je do definitivne demarkacije među dijecezama i naddijecezanskim tvorevinama, tako da *Notitiae episcopatum* sastavljene u X. stoljeću permanentno bilježe Kefaloniju, Zakint, Monembaziju i Troizenu (Damalu) među sufraganima Korinta, a Orej i Portam među sufraganima Atene. To su sve tobožnji sufragani Kefalonije iz *Notitiae* 3. Otok Kerkira je, kao i Egina, zadobio položaj

⁴⁹ Paul A. Hollingsworth, Anthony Cutler, Philippikos, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 1654. Usp. Prigent, Notes, str. 400, bilj. 62. Također Kislinger, Dyrrhachion, str. 334.

⁵⁰ Pertusi, *De Thematibus*, str. 171 i 175; Timothy E. Gregory, Hellas, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 2, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 911.

autokefalne nadbiskupije između 787. godine i početka X. stoljeća, tako da ti gradovi nisu postali podložnicima ni Atene ni Korinta (oba su otoka otcijepljena od jurisdikcije Korinta).⁵¹ Kerkira je, kao što je već rečeno, 787. bila pod jurisdikcijom Korinta. Ostavljajući po strani biskupiju EGINE, primijetiti je da se biskupija Kerkira pod nadležnošću Korintske metropolije uopće i mogla naći tek poslije propasti crkvenog ustroja krajem VI. ili početkom VII. stoljeća, jer se prije toga nalazila pod crkvenom vlašću Nikopola, metropole Starog Epira.⁵² Kada je uslijed avarsko-slavenskih prodora duboko u Grčku prestala postojati stara hijerarhijska struktura na susjednom kopnu, otok Kerkira je (zajedno s nešto udaljenijom Leukadom) ostao jedinom preživjelom crkvenom i civilnom jedinicom nekadašnje metropolije Starog Epira. Upravo je to razlog, po našem mišljenju, što se u *Notitia* 3 otok Kerkira našao zabilježen kao jedna od biskupija fiktivne “metropolije Dalmacije”. Naime, paralelno s crkvenom, na razmeđu VI. i VII. stoljeća urušila se i civilna uprava Starog Epira, tako da je Kerkira i u administrativnom smislu prirodno potpala pod ostatke provincije Ahaje, kojima se i dalje upravljalo iz Korinta, a gdje je za vladavine Justinijana II. Rinotmeta ustrojena tema Helada. Isto se dogodilo s od Kerkire prilično udaljenom Kefalonijom, ali i njoj nedalekim Zakintom, koji su također ugrađeni u improviziranu upravnu jedinicu oblikovanu od različitih ostataka bizantskih posjeda u Grčkoj. Kerkira je izvorno pripadala provinciji Stari Epir (*Epirus Vetus*), a Kefalonija i Zakint provinciji Ahaji (Heladi), dočim su Itaka i Leukada – premda veoma blizu Kefaloniji te njoj prostorno usmjereni – također bili pod jurisdikcijom Starog Epira.⁵³ U nedostatku bliže i neposrednije carske uprave, svi su ti otoci morali ostati pod upravnom vlašću stratega Helade sve do trenutka kada će političke okolnosti i ratni uspjesi Bizantskog Carstva dopustiti formiranje vojno-administrativnih jedinica tematskog uređenja države na nekoj bližoj i prikladnijoj točki. U slučaju jonskih otoka to se dogodilo tek utemeljenjem teme Kefalonije u VIII. stoljeću. Prema Pertusijevoj ra-

⁵¹ Коматина, Оснивање, str. 43 i bilj. 86.

⁵² Kako ispravno ističe Коматина, Оснивање, str. 43, bilj. 88.

⁵³ Prema podacima iz *Hijeroklovog Sinekdema*, objavljenog u *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatum, accedunt Nili Doxapatrii Notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, ed. Gustav Parthey, Berlin 1866., *Hieroclis Synecdemus, accedunt fragmenta apud Constantinum Porphyrogenetum servata et nomina urbium mutata*, ed. August Burckhardt, Leipzig 1893., *Le Synèkdèmos d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, ed. Ernest Honigmann, Bruxelles 1939., gdje vidi i kartu *Forma Imperii Byzantini I*.

ščlambi Porfirogenetova djela *De Thematibus* i drugih relevantnih izvora,⁵⁴ proizlazi da su se kompetencije teme Kefalonija protezale na eponimni otok te na Kerkiru, Itaku, Leukadu i Zakint. To znači da je crkvena organizacija, sačuvana na tim otocima još od ranokršćanskog razdoblja, bila u raskoraku sa suvremenom političkom realnošću, jer u vrijeme osnivanja teme nije bilo odgovarajuće metropolije koja bi mogla precizno reproducirati njezine političke okvire. Štoviše, njezine su se biskupije nalazile u posve anakronom i neprirodnom položaju, jer su i dalje bile podvrgnute formalnoj jurisdikciji Korinta, umjesto da svoj novostečeni politički položaj podupru i stvaranjem vlastitog naddijecezanskog ustroja. Tema Kefalonija je, dakle, nakon svog osnutka bila pod crkvenom jurisdikcijom grada koji se nalazio u drugoj tematskoj jedinici te bio prilično udaljen. Takvu zatečenu situaciju nije nadomjestila vlastitom metropolijom, po uzoru na druge teme koje su tada dobile zasebne crkvene metropole (Helada, Peloponez).

Ako je doista tema Kefalonija osnovana nekoliko desetljeća prije teme Drač, kako su svojedobno smatrali J. Nesbitt, N. Oikonomidès i V. Prigent, za očekivati je da su joj se utjecala i područja fragmentiranih bizantskih posjeda sjeverno od jonskih otoka, u Novom Epiru, a moguće i priobalja sjeverno od njega, u nekadašnjoj Prevalitani; svi ti krajevi još uvijek nisu bili inkorporirani u tematski ustroj.

Tema Nikopol ustanovljena je tek u drugoj polovini IX. stoljeća: njezinog stratega 899. godine prvi put registrira *Filotejev Kletorologij*, dok ga *Taktikon Uspenskoga* uopće ne spominje. Strateg je vršio vlast nad područjem Akarnanije i Etolije te većeg dijela Epira sve do Butrinta, obuhvativši tako većinu nekadašnje provincije Stari Epir.⁵⁵ Iako je kao eponimni grad teme i dalje funkcionirao odavno napušteni Nikopol, sjedište stratega zapravo se nalazilo u Naupaktu, gdje je bila i rezidencija nadležnog metropolita. U literaturi postoje oprečna mišljenja o porijeklu teme Nikopol i njezi-

⁵⁴ Pertusi, *De Thematibus*, str. 175. Knjiga Johannes Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner: Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* (Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 1), Graz 1984. nije mi bila dostupna prilikom pripremanja ovog rada. Isto važi i za knjigu Petera Soustala i Johannes Koder, *Tabula Imperii Byzantini 3: Nikopolis und Kephallēnia*, Wien 1981., u kojoj autori raspravljaju o ovoj istoj materiji. Usp. Darrouzèsovu ocjenu te publikacije u *Revue des études byzantines*, tom. 40, Paris 1982., str. 266, gdje autor još jednom razglaba o problemima crkvene povijesti epirskog primorja i jonskih otoka. Smatra da "la notice des Iconoclastes (notice 3 dans la nouvelle édition) contient une liste de noms anciens, antérieure évidemment au 8e siècle, dont elle ne peut pas affirmer le statut épiscopal au 8e siècle".

⁵⁵ Pertusi, *De Thematibus*, str. 176; Timothy E. Gregory, Nikopolis, u: *Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, ed. Alexander P. Kazhdan, New York–Oxford 1991., str. 1485.

nu odnosu spram drugih, starijih tematskih jedinica: prema mišljenju dijela istraživača, ona je ponikla iz turme (niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja) prethodno podređene temi Peloponez; no, jednako je moguće zanimljivo rješenje koje je ponudio bizantolog W. Treadgold,⁵⁶ prema kojemu je riječ o temi nastaloj otcjepljenjem od teme Kefalonija. U tom bi slučaju trebalo računati s prijašnjom nadležnošću Kefalonije i za područje jonskog zaleđa, najdalje do Joannine i planinskog masiva Pinda,⁵⁷ no to je pitanje koje će morati ostati otvoreno.

Bilo kako bilo, dakle, ona područja pod vlašću Bizantskog Carstva koja su bila prirodno-geografski i strateški usmjerena ka Kefalonijskoj temi prije osnivanja Dračke teme (vjerojatno za vladavine Nikefora I.), teme Peloponez (poslije 783.) i teme Nikopol (prije 899.), postaju ozemljem od prvorzrednog interesa za proučavanje u kontekstu ovoga rada. U međurazdoblje nakon osnivanja teme Kefalonija i prije osnivanja teme Drač moguće je okvirno datirati onu etapu društveno-političkog i administrativnog razvoja jonskog i južnojadranskog priobalja koja je mogla imati presudan, formativan utjecaj na percepciju sastavljača *Notitiae* 3. U tom kontekstu, povezivanje čitavog tog teritorija s Dalmacijom, kao i imenovanje tamošnjih biskupa istim pokrajinskim nazivom na saboru u Hijereji, za istraživača više ne predstavlja nepremostivu prepreku, što ćemo nastojati pokazati u zaključnom dijelu rada.

* * *

U ranobizantskom je razdoblju metropolit Prevalitane rezidirao u Skadru, sa sufraganima u Lješiu i Dokleji.⁵⁸ Kako je uslijed socijalne i institucionalne krize koja je pratila dezintegraciju tamošnjih pokrajina Carstva na

⁵⁶ Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford 1995., str. 33, 76. Sačuvali su se pečati turmarha Nikopola te izvjesnog Josipa, epopta (*epoptes*) Nikopola i dužnosnika u Peloponezu.

⁵⁷ To su granice Nikopolske teme prema unutrašnjosti kako ih rekonstruirao Pertusi, *De Thematibus*, str. 176.

⁵⁸ Popović, *Byzantins, Slaves*, str. 207; Bratož, *Razvoj organizacije*, str. 391; Isti, *Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen*, u: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ed. Orsolya Heinrich-Tamáska, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf 2011., str. 246. U izvorima se poimence spominju biskupi Skadra (591., 597., 599. i 602.), Dokleje (602.) i Lješa (592.), uz natpis biskupa neidentificiranog grada pronađen u Izbičnju kod Prijepolja (oko 550.). Jurisdikcijska pripadnost pretpostavljenog biskupa Risinija (Risan) spomenutog 591. i 595. ostaje spornom, iako je vjerojatno bio sufragan skadarskog metropolita.

prijelazu VI. i VII. stoljeća metropolija u Skadru iščezla, one sufraganske biskupije Prevalitane koje su uspjele preživjeti ili naknadno obnoviti svoj crkveni ustroj podvrgnute su susjednom metropolitu u Dirahiju, središtu Novog Epira. Tako *Notitia* 7, sastavljena u prvom desetljeću X. stoljeća, spominje biskupa prevalitanskoga grada Lješa (ὁ Ἐλισσοῦ) kao sufragana Dirahija, metropole Novog Epira.⁵⁹ Također, ima naznaka da je već u ranom VI. stoljeću dolazilo do jurisdikcijskih presizanja i preklapanja na tom prostoru, i to u korist dirahijske metropolije, kako se vidi iz slučaja prevalitanskog biskupa Andrije (oko 519. on je trpio intervencije metropolita Dirahija, iako mu je nadležni metropolit bio onaj skadarski).⁶⁰ Na taj je način došlo do čvršće jurisdikcijske veze dviju pokrajina, koje su doba slavenskih prodora preživjele samo u fragmentima. Pokrajina Prevalitana je, zajedno s oba Epira i čitavom prefekturom Istočnog Ilirika, ušla u kompleks onih crkvenih jedinica otuđenih jurisdikciji Svete Stolice tridesetih godina VIII. stoljeća te pridružen kontroli carigradskog patrijarha.

U tom bi se smislu moglo pretpostaviti da je Dalmacija u Mihajlovoj kronici spomenuta među posebno izdvojenim pokrajinama (u društvu Ciliacije, Helade i Sicilije) upravo zato što se radilo o biskupijama prije podložnima Rimskoj patrijaršiji – oba Epira i Prevalitana bili su sve do vladavine Lava III. Izaurijskog pod papinskom jurisdikcijom – te u ovoj prigodi pokrivenima pogrešnim krovnom terminom “Dalmacija”. I velik dio Ciliacije nije prije ovisio o carigradskom patrijarhu, već o onomu u Antiohiji,⁶¹ drugim riječima, prvotno se nalazio pod drugom crkvenom jurisdikcijom, poput Helade, Sicilije i Dalmacije. U trenutku kada je područje nekadašnje Prevalitane zajedno s ostacima oba Epira pripojeno Carigradskoj patrijaršiji, početkom 730-ih godina, crkvena organizacija koja je eventualno opstala na tim prostorima (kako na biskupskoj, tako i na razini nižeg svećenstva) nije bila znatna. Sudeći po svemu, tada je improvizirano uklopljena u najbliže postojeće organizacijske strukture, što je u slučaju Prevalitane značilo

⁵⁹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 286, br. 647. Usp. slično rezoniranje u Prigent, Notes, str. 411-412 i bilj. 160, gdje je i prvi put upozoreno na slučaj biskupa Lješa.

⁶⁰ Ludwig Steindorff, Tumačenja riječi *Dalmatia* u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na *planities Dalmae*, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb 1995., str. 154 je upozorio na pismo izvjesnog biskupa Andrije, sudionika događaja oko poslanstva Germana od Kapue 519. godine. Pismo je Andrija poslao papi Hormizdi, tužeći se između ostalog na postupke metropolita Dirahija na crkvenom saboru pokrajine Novi Epir. S obzirom na to, Steindorff drži da je Andrija vjerojatno pripadao toj metropoliji, a ne Prevalitani, te sumnja u naslov pisma koji glasi *Exemplum relationis Andreae episcopi Preualitanis* (*Collectio Avellana*, str. 673, br. 215). Bratož, Razvoj organizacije, str. 391 ga smatra biskupom Skadra, u Prevalitani.

⁶¹ Vidi bilj. 15.

povezivanje s Dirahijem kao nadležnim crkvenim centrom.⁶² Kako se radilo o gradovima koji su ostali bez biskupske paske, u praksi se radilo o pastORIZACIJI posredstvom jedinog preživjeloga grada u biskupskom rangu, a to je bio Dirahij. To je i razlog zašto u ranim bizantskim *Notitia episcopatum* nisu zastupljene preostale crkvene zajednice Prevalitane i Epira: u toj vrsti tekstova nije bilo svrhe bilježiti gradove kojima na čelu nisu stajali biskupi, makar je vjerski život u njima u rudimentarnu obliku ipak kontinuirao. Pri takvu zaključivanju na prvom je mjestu najveći oprez, jer se – na prvi pogled paradoksalno – o opstanku nižih jedinica crkvenog uređenja donose zaključci na temelju toga što one *nisu* spomenute u izvorima. Stoga treba u svakom trenutku voditi računa o tomu da je riječ o hipotezi koju tek treba potkrijepiti neovisnim vrelima o fizičkom i društvenom kontinuitetu spomenutih naselja. U ovom slučaju, međutim, svjedočanstva o materijalnom prežitku određenih zajednica postoje (v. d.). Ukoliko je prethodno navedena pretpostavka opravdana (da su Dalmacija, Helada, Cilicija i Sicilija u Mihajlovu tekstu izdvojene zbog donedavne drugačije jurisdikcijske pripadnosti), tobožnje bi se dalmatinske biskupe tada moglo identificirati u biskupima Kefalonije i njoj gravitirajućih ostataka crkvenih jedinica na sučelnom kopnu i susjednim otocima. Tu je upravo riječ o ozemlju koje je predstavljalo ostatak teritorija nekadašnjeg papinskog Istočnog Ilirika (u koji se Dalmacija nije ubrajala), pripojenog Carigradskoj patrijaršiji. Vijest iz sirijske kronike stoga nikako ne može služiti kao potvrda anektiranja biskupija “prave” Dalmacije u korist Carigrada.

Osim toga, sama činjenica što je Mihajlova vijest o dalmatinskim biskupima na saboru 754. godine približno vremenski podudarna s *Notitia 3*, dokaz je više da su pod “Dalmacijom” tada mogli biti podrazumijevani krajevi današnje južne Albanije i sjeverozapadne Grčke. Taj sinkronicitet dvaju izvora dozvoljava nam da navedenu pretpostavku smatramo još čvršćom. U tom je kontekstu zanimljivo upozoriti da bizantski povjesnik Teofan (o. 758/760.–817/818.), opisujući seizmološki fenomen koji se zbio 344/345. godine, spominje Dirahij kao grad u Dalmaciji: *Τούτω τῷ ἔτει Δυρράχη τῆς Δαλματίας ὑπὸ σεισμοῦ διεφθάρη· καὶ Ῥώμη ἡμέρας τρεῖς ἐκινδύνευσε σειομένη· τῆς δὲ Καμπανίας ἱβ’ πόλεις διεφθάρησαν.*⁶³ Bizantski kroničar

⁶² Tako i Dragoljub Dragojlović, *Dyrrachium et les évêchés de Doclea jusqu’à la fondation de l’archevêché de Bar*, *Balkanica*, vol. XXI, Beograd 1990., str. 203.

⁶³ *Theophanis Chronographia*, str. 37 = *The Chronicle of Theophanes Confessor*, str. 63. Spominje se veoma razoran potres u Dirahiju, trodnevno podrhtavanje tla u Rimu te razaranje dvanaest gradova u Kampaniji.

na tome mjestu slijedi vijest ranijih povjesnika, preuzimajući podatak o dirahijskom potresu od Jeronima. Jeronim, doduše, u svojoj verziji teksta ne specificira u kojoj se pokrajini Dirahij nalazi. Te pojedinosti nema ni u drugim izvorima koji su intertekstualno vezani uz ovaj, kao što je Mihajlo Sirijski, dok Georgije Kedren (XII. st.) gotovo od riječi do riječi rabi sintagmu identičnu Teofanovoj, čijom se kronografijom i inače obilno služi.⁶⁴

Ipak, u anonimnom geografskom traktatu iz sredine IV. stoljeća pod naslovom *Expositio totius mundi et gentium*, položaj Dirahija i Dalmacije opisan je na sljedeći način:

*Post hanc [Epiri partes] paulo superius Dalmatia est: quae in negotiis eminens esse dicitur. Caseum itaque Dalmatenum et tigna tectis utilia, similiter et ferrum, tres species, cum sint utilia, habundas emittit. Et habet civitatem splendidam Salonam: Dyrrachium enim propter habitantium malitiam a deo mari mersa, ut dicunt, descendit, et non apparuit.*⁶⁵

Radi se o latinskom prijevodu izgubljenoga grčkog izvornika, sačuvanom u dvjema inačicama: dužoj, s početka VI. stoljeća, i kraćoj, iz sredine istog vijeka (naslovljenoj *Descriptio totius mundi*). Unutartekstualna kronologija ukazuje na to da je izvornik napisan za vladavine Konstancija II. (337.-361.), točnije između 355. i 361. godine. Dirahij je tu jednoznačno smješten u Dalmaciju. Razoran potres koji se ovdje spominje priređivač Reise smatra istovjetnim onomu koji, u istom kontekstu, navodi Jeronim, što bi po kronologiji izvora doista odgovaralo vremenu o kojem je riječ:

⁶⁴ Die "Chronik" des Hieronymus (Hieronymi "Chronicon"). Eusebius Werke, VII/1. Text, ed. Rudolf Helm, Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Bd. 23, Leipzig 1913., str. 236f: *Dyrrachium terrae motu conruit et tribus diebus ac noctibus Roma nutavit plurimaeque Campaniae urbes vexatae. Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), tom. I, ed. J.-B. Chabot, Paris 1899., str. 271 (lib. VII, c. 4): "En l'an 9 du règne des fils de Constantin, il y eut un autre tremblement de terre dans lequel Rome fut en grand danger pendant trois jours. Douze villes furent détruites en Campanie". Mango i Scott, u: *The Chronicle of Theophanes Confessor*, str. 63 netočno navode da se na tom mjestu Mihajlo Sirijski poziva na Ivana Efeškog; on se na nj poziva u prethodnom odlomku, opisujući razaranja koja je potres prouzročio u Salaminu na Cipru i Cezareji u Pontu. Nadalje: Georgius Cedrenus, *Compendium historiarum*, tom. I, ed. Immanuel Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1838., str. 522-523, 23-24: Τῷ ἔτει Δυρράχιον πόλις τῆς Δαλματίας ὑπὸ σεισμοῦ διεφθάρη, καὶ Ῥώμη ἐν τρισὶν ἡμέραις σειομένη, τῆς δὲ Καμπανίας ἰβ' πόλεις διεφθάρησαν. Šire o Teofanovom korištenju izvorima: Mango–Scott 1997, str. xci-xcv.*

⁶⁵ *Expositio totius mundi et gentium*, u: *Geographi Latini minores*, ed. Alexander Riese, Heilbronn 1878., str. 119. Šire o tom izvoru: Peter Franz Mittag, Zu den Quellen der "Expositio totius mundi et gentium". Ein neuer Periplus?, *Hermes*, Bd. 134, H. 3, Stuttgart 2006., str. 338-351. U tekstu se npr. spominje *Dominus orbis terrarum imperator Constantius*, kao i to da je Julijan tada bio cezar u Galiji.

Expositio totius mundi et gentium sastavljen je desetak godina nakon potresa. Osim toga, treba istaknuti da je rukopisna tradicija ovog traktata, kako je već spomenuto, razmjerno rana – obje najstarije inačice potječu iz VI. stoljeća. To znači da je i tradicija o lokaliziranju Dirahija u Dalmaciju veoma stara: mogla je u tom obliku biti zabilježena već u grčkom izvorniku ili dopisana u nekoj od redakcija u razdoblju između vremena sastavljanja *Expositio* i njegova najstarijega sačuvanog prijepisa. U svakom je slučaju nastala najkasnije u VI. stoljeću, što znači da je predsrednjovjekovne starine.

Na ovu se tradiciju očigledno nadovezuju (bilo posredno, bilo izravno) veoma slične vijesti u djelu *Opus majus* engleskog teologa i filozofa Rogera Bacona (o. 1214.-1294.), koje je dovršeno oko 1267. godine:

*Sub qua [Graecia] ad occidentem est Dalmatia, in qua [est] Duracium. Et sub ea Illyria (...) Illyrii jacent inter Dalmatiam et Histriam.*⁶⁶

U vrijeme navedenog potresa iz sredine IV. stoljeća grad Dirahij (*Dyrrachium*, Drač) bio je metropola Novog Epira, što je bio i za Jeronimova života, a u Teofanovo vrijeme (najkasnije u prvoj polovici IX. st.) i sjedište novouspostavljene Dračke teme.⁶⁷ Sjedište metropolita bio je permanentno tijekom ranokršćanskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja. Stoga smijemo zaključiti kako pobliže lociranje Dirahija u "Dalmaciju" pripada povijesnoj građi starijoj od Teofanove redakcije, odnosno da predodžba o historijskoj geografiji istočnog Jadrana potkraj VIII. stoljeća nije morala biti podudarna onoj s konca IV. stoljeća.

⁶⁶ *The 'Opus majus' of Roger Bacon*, ed. John Henry Bridges, vol. I, London 1900., str. 375.

⁶⁷ Utemeljena u drugom ili trećem desetljeću IX. stoljeća, vjerojatno za vladavine Nikefora I. (802.-811.). Kronologija prema Jadran Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, u: *Actes du XIe Congrès International des Études byzantines, Ochride, 10-16 septembre 1961*, tom. II, Beograd 1964., str. 83-92 i Pertusi, *De Thematibus*, str. 177. Datiranje postanka teme ovisi o datiranju *Taktikona Uspenskog* te, u manjoj mjeri, o datiranju pisma Teodora Studitskog dračkom metropolitu Antoniju. Usp. Живковић, *Јужни Словени*, str. 229-230 i str. 383, bilj. 738, ali također rezerve u Prigent, *Notes*, str. 406-408. Prema autoru *terminus ante quem* je svakako 815. godina; no, i dalje ostaje sklon dataciji vezanoj uz vladavinu cara Nikefora. Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 337-338 smatra da je osnutak Dračke teme uzročno-posljedično vezan uz rekonstrukciju carske vlasti na Peloponezu početkom IX. stoljeća. Zaključak koji iznosi Curta, *Barbarians in Dark-Age Greece*, str. 533, bilj. 63 da nazočnost dalmatinskih biskupa na Nicejskom koncilu »may indicate that the transfer in 754 of the diocese of Illyricum from papal authority to that of the patriarch of Constantinople was followed by large-scale measures of reorganization of ecclesiastical life on the Dalmatian coast« u izravnom je proturječju kako s poznatim povijesnim činjenicama, tako i s rečenicom koju Curta iznosi nekoliko redaka niže: »The reorganization of the church life on the Dalmatian coast coincides with the creation of the themes of Cephalonia and Dyrrachium«. Teme Kefalonija i Drač, uostalom, nisu utemeljene istodobno.

Postoje mišljenja da se vijest o potresu u Dirahiju izvorno nalazila u pretpostavljenoj *Arijanskoj povijesti* (*Hypothetical Arian history*), nesačuvanu izvoru čije postojanje potvrđuju brojni zajednički tekstualni elementi djelâ Teofana, anonimnog pisca *Uskršnje kronike* (o. 630.), Mihajla Sirijskog i tzv. *Sirijske kronike iz 724.* (*Chronicon miscellaneum ad annum Domini 724 pertinens*); hipotetička *Arijanska povijest*, sudeći po svemu, nastala je za vladavine cara Valenta (364.-378.). Njome se koristio crkveni povjesničar Filostorgije (o. 368.–o. 439.) pri pisanju svoga nastavka Euzebijeve *Crkvene povijesti*, sastavljenog s jakom arijanskom pristranošću (te vjerojatno upravo zato sačuvanog samo u fragmentima). Iako diskusija oko oblika i obilježja ovog nesačuvanog vrela još uvijek traje, bilo je pokušaja (J. Bidez) da se njegov sadržaj rekonstruira, i to upravo pomoću paralela koje uzajamno dijele gore navedena i druga povijesna djela. Ovo je rezultiralo s ukupno 48 tekstualnih rekonstrukta različita opsega, u kojima su zastupljeni Teofan (u 45 navrata), *Uskršnja kronika*, *Sirijska kronika iz 724.* (obje u 20 navrata) te Mihajlo Sirijski (u 14 navrata). Dakako, uzevši u obzir sve navedeno, jasno je da ponuđena rekonstrukcija ne može biti doli veoma hipotetska, a nije razriješeno ni pitanje je li se Teofan ovim vrelom koristio izravno ili posredstvom nekog drugog teksta. U svemu je, dakle, još uvijek veoma teško utvrditi je li dodatak τῆς Δαλματίας u Teofanovoj vijesti o potresu bio plod nepoznatog autora *Arijanske povijesti*,⁶⁸ nekog njegova nastavljača ili samog Teofana. S obzirom na to da Jeronimova kronika, nastala nakon *Arijanske povijesti* ne donosi taj dodatak, moguće je zaključiti da se on ipak nije nalazio u izvorniku iz vremena Valentove vladavine, već je pridodan u nekoj kasnijoj redakciji. Usporedno s njim kolala je i ravnopravna tradicija o Novom Epiru kao “Dalmaciji”, za što su prvorazredna svjedočanstva traktat *Expositio* i Konstantinov natpis iz Lihnida. Taj je zaključak u skladu sa spomenutom činjenicom da je već sredinom IV. stoljeća bila ustaljena tradicija o Dirahiju u “Dalmaciji”.

Nadalje, raščlanjujući informacije iz historijske geografije kojima se služio kroničar Toma Arhiđakon (1200.-1268.), L. Steindorff je upozorio kako se na više mjesta može opravdano zaključiti da Tomina ubikacija grada

⁶⁸ Takvim ga uzima P. R. Amidon u svom izdanju Filostorgijeva djela: Philostorgius, *Church History*, trans. Philip R. Amidon, *Writings from the Greco-Roman World*, 23, Atlanta 2007., str. 214-215, 20. Osnovna studija je: Philostorgius, *Kirchengeschichte: Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, ed. Joseph Bidez, Berlin 1981., str. cxxxvi, cli-clxiii.

Delmis (eponima pokrajine) nije posve jednoznačna.⁶⁹ Iako, naime, splitski kroničar tu *civitas antiqua* povezuje uz Delminij, odnosno uz fiktivnog delminijskog biskupa, sama lokacija toga grada u njegovu je tekstu opisana u kontekstu južne Dalmacije (*Dalmatia Superior*). Prema Steindorffovu mišljenju,⁷⁰ Arhiđakon je položaj grada Delmis smjestio u zaleđe sjeverno od obale između Dubrovnika i Dirahija, točnije u srednjovjekovnu Duklju. Takva pozicija proizlazi iz opisa Dalmacije, opisa biskupija koje je tobože osnovao Ivan Ravenjanin te opisa granica hrvatskog kraljevstva za vladavine Stjepana Držislava (HS c. I, 1, 1-3; c. XI, 1-2; c. XIII, 4, 10-15). Neovisno o pitanju koliko su ovi opisi stvarni – a koliko su trebali poslužiti kroničaru kako bi njima kontekstualno manipulirao u svom narativu – ostaje činjenica da je Toma Arhiđakon poistovjećivao *Delmis* i *regio Delmina* s udaljenim područjem srednjovjekovne Duklje. Zbog toga smijemo pretpostaviti da je nekakva tradicija o “dalmatinskom” karakteru ozemlja južno od bokokotorskog zaljeva izvjesno postojala.

Na takav zaključak upućuje i Arhiđakonova epizoda o biskupu Germanu, koji je u gradu Delmis posvetio stanovitu crkvu. Riječ je o biskupu Kapue, koji je 519. godine bio na čelu poslanstva Sv. Stolice u Carigrad kako bi izgladio spor nastao uslijed tzv. Akacijeve shizme. Putovanje tog šesteročlanog izaslanstva dobro je dokumentirano, a pravac njegova kreta-

⁶⁹ Steindorff, Tumačenja. Vidi i Ludwig Steindorff, *Die Synode auf der Planities Dalmae. Reichseinteilung und Kirchenorganisation im Bilde der Chronik des Priesters von Dioclea*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, Bd. 93, Wien 1985., str. 279-324.

⁷⁰ Steindorff, Tumačenja, str. 151-153 i d. Već od rane antike povremeno se uz običnu jedninu *Dalmatia* u izvorima o rimskoj pokrajini za nju javlja i množinski oblik *Dalmatiae*, *-arum*. Od V. stoljeća ta je pojava sve češća, osobito učestala od početka IX. stoljeća, a najbrojnija u zapisnicima splitskih crkvenih sabora 915. i 928. godine. O tomu sam detaljno razglabao u izlaganju, “*Dalmatiae*, *Dalmatiarum* u jadranskoj historijskoj geografiji”, na međunarodnom znanstvenom skupu *Illyrica antiqua II. In honorem Duje Rendić-Miočević*, Šibenik, 12–15. rujna 2013. Radovi skupa su u pripremi za tisak. Koliko je ta terminologija stara, koliko je oficijelna i je li starija od uspostave bizantske teme Dalmacije, pitanja su i dalje otvorena u historiografiji. Očito je riječ o srazu uporabe starih zemljopisnih pojmova s pokušajima imenovanja novih političkih formacija, pa u interpretacijama treba biti na oprezu. Svako od tih tumačenja ovisi o kontekstu u kojem se vijest javlja u povijesnim izvorima. Nije jasan ni odnos te moguće starije upravno-administrativne podjele prema kasnijoj tradiciji o dvjema Dalmacijama: Gornjoj (*Dalmatia Superior*, od Dubrovnika do Budve) i Donjoj (*Dalmatia Inferior*, od Splita do Krka). Potonja se podjela javlja tek od XI. stoljeća, pri čemu ostaje otvoreno pitanje koliko ju je moguće projicirati u raniju prošlost. Prema nepovezanim vijestima Popa Dukljanina (XII. st.), kompiliranima iz heterogenih izvora, legendarni kralj Svetopelek je svoju državu podijelio na Crvenu Hrvatsku (Gornju Dalmaciju) i Bijelu Hrvatsku (Donju Dalmaciju) pri čemu su granica bile *planities Dalmae* (Duvanjsko polje ili Dokleja kod Podgorice). Odnos te tradicije prema rimsko-bizantskim teritorijalnim podjelama nije sasvim razjašnjen.

nja sasvim je jasno utvrđen: Rim–Brindizij–Valona–Skampis–Lihnid–Solun–Carigrad; u carskom gradu ostali su sve do 520. godine.⁷¹ Prema tome, Germanovo posvećivanje crkve u Duvnu ne dolazi u obzir u tako pouzdano rekonstruiranu itinereru. Porijeklo tog podatka u Arhiđakonovoj kronici nije jasno, utoliko više što se splitski kroničar izrijeком poziva na natpis sačuvan u crkvi u gradu Delmis (*sicut scriptum reperitur in ea*), pa se čini da o tome raspolaže nekim dobro obaviještenim izvorima: radi se, dakle, ili o sasvim apokrifnom izvještaju ili o Tominoj “pogrešnoj” ubikaciji grada Delmis. No, vijest o Germanu od Kapue iznova upućuje na tradiciju o krajnjem jugu Jadrana kao “Dalmaciji”. Isto vrijedi i za *planities Dalmae* iz Dukljaninova narativa,⁷² gdje je navedeni toponim rezultat učene historio-grafske tradicije te ističe “artificijelni literarni karakter” *Ljetopisa*: Svetopelekov je sabor lociran u Duklju. Drugim riječima, Steindorffovi su zaključci pokazali da je podudaranje između kasnoantičkih administrativno-teritorijalnih odnosa i ranosrednjovjekovne političke geografije gotovo potpuno: *Praevalis* se mogla legitimno smatrati Dalmacijom. Ranosrednjovjekovna i kasnosrednjovjekovna recepcija te očigledno vrlo duboko ukorijenjene predaje o prostiranju pojma *Dalmatia* daleko na jug ukazuje na to da je ona prilično stara.

Je li i na koji je način ovo povezano s kompliciranim pitanjem ishodišnog područja Ilira,⁷³ etničke skupine koja je prvobitno zaposjedala ograničeno ozemlje između Drača i Lješa – odakle se ilirsko ime širilo u različitim

⁷¹ Steindorff, Tumačenja, str. 154. Ovo je komentirala Иванка Николајевић, Тома Архиђакон, “Анастасије Библиотекар” и Јене Бори у културној историји Босне и Херцеговине, *Зборник радова Византолошког института*, vol. XXIV-XXV, Beograd 1986., str. 140-142, ističući da je itinerer biskupa Germana dobro poznat, i da stoga treba odbaciti Arhiđakonovu konjekturu o Duvnu. Vidi i Pietri, *La géographie*, str. 42, 46-47.

⁷² Steindorff, Tumačenja, str. 155-158. Šire u Steindorff, *Die Synode*, str. 305-308.

⁷³ Specijalističke rasprave o tom problemu su Radoslav Katičić, *Illyrii proprie dicti, Živa antika*, god. XIII-XIV, Skopje 1964., str. 87-100, Mate Suić, *Illyrii proprie dicti, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. XIII/11, Sarajevo 1976., str. 179-196, Fanula Papazoglu, O pojmovima “Epir” i “Ilirija” u poznorepublikansko doba, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. XIII/11, Sarajevo 1976., str. 197-211 i Włodzimierz Pająkowski, *Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an?*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH*, knj. XVIII/16, Sarajevo 1980., str. 91-162; pregled osnovnih istraživačkih smjernica se može naći u Bruna Kuntić-Makvić, *Grčka i rimska starina*, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. 1. Srednji vijek (VII.-XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan Supićić, Zagreb 1997., str. 77, John J. Wilkes, *The Illyrians*, Oxford 1992.; hrv. prijevod: *Iliri*, prev. Ž. Filipi, Split 2001., str. 223-224, Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009., str. 32-33 te Danijel Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC-AD 68*, Cambridge 2010., str. 3-4 i bilj. 4, gdje je i ostala literatura. Vidi i Dominik Mandić, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, u: *Sabrana djela*, sv. I, prir. Miroslav Akmadža, Mostar 2013., (Chicago–Rim

pravcima u političkom, geografskom i kulturno-jezičnom smislu – pitanje je koje nadilazi temu i pretenzije ovoga rada. Ostavljajući taj kompleks problema po strani, dovoljno je istaknuti da se ta prvobitna Ilirida (*Illyrii proprie dicti*) prostirala upravo na sjevernoj polovici prostora koji će poslije u rimskodobnoj oficijelnoj upravnoj strukturi postati poznat kao *Epirus Nova (Dalmatorum)*, a čijim je neposrednim sjevernim susjedom sve do Dioklecijanova provincijskog preustroja 290-ih godina bila pokrajina Dalmacija.⁷⁴ Ovu je nakon navedene reforme zamijenila novoformirana Prevalitana, nastala odvajanjem krajnjeg jugoistočnog segmenta Dalmacije u zasebnu administrativnu jedinicu koja se na primorskom pojasu protezala približno između Budve i rijeke Mat, obuhvaćajući Skadarsko jezero i dublju unutrašnjost prema sjeveru sve do izvora Zapadne Morave. Kako je i sama Prevalitana nekoć sačinjavala *pars Dalmatiae*, valjalo bi otvoriti raspravu o geografskoj percepciji te pokrajine u kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim izvorima, no to nadilazi mogućnosti ovoga priloga. Zasad je dostatno zastati pred mogućnošću da ime te pokrajine implicira njezinu prijašnju pripadnost Dalmaciji u užem smislu riječi (*Dalmatia Praevalitana?*).⁷⁵ U

³1973.), str. 234 i d. Zadani prostor mi ne dopušta širi komentar mnoštva Mandićevih zapažanja, koja su u historiografiji ostala bez značajnijega odjeka.

⁷⁴ Dobri pregledi upravnog ustrojstva Ilirika i njegovih preinaka su Roko Rogošić, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437). Kritična istraživanja Ilirika iz kasnije povijesti Rimskog Carstva*, Zagreb 1962., John J. Wilkes, *Dalmatia (History of the provinces of the Roman Empire, 2)*, London 1969., str. 416-437; Bruna Kuntić-Makvić, *Illyricianus: l'histoire du mot et l'histoire de l'Illyrie*, u: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit* (Situla, 34), ur. Rajko Bratož, Ljubljana 1996., str. 185-192; Ista, Grčka i rimska starina, str. 81-82 i bilj. 28; Ista, Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata, u: *Povijest Hrvata. Knj. 1. Srednji vijek*, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2003., str. 19-21; Hrvoje Gračanin, Ilirik u Marcelinovoj kronici. Kronika komesa Marcelina kao izvor za društvenu i gospodarsku povijest te ekohistoriju kasnoantičkog Ilirika, *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 1, br. 1, Zagreb 2005., str. 14-15, Matijašić, *Povijest*, str. 184-185 i Isti, *Povijest hrvatskih zemalja u antici od Dioklecijana do Justinijana*, Zagreb 2012., str. 45-47. Za rani srednji vijek v. Balduin Saria, Dalmatia (als spätantike Provinz), u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband VIII, Stuttgart 1956., str. 21-59 i Jadran Ferluga, Dalmatien. Geschichte und Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter, u: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 3, München-Zürich 1986., str. 444-454.

Na koncu, i tragovi u toponimiji upućuju na vrlo star "dalmatinski" karakter sjeverne Albanije, npr. Kalaja e Dalmacës (Komani) u sjevernoj Albaniji. Usp. Aleksandar Loma, Sloveni i Albanci do XII veka u svjetlu toponomastike, u: *Становништво словенског поријекла у Албанији. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године*, ur. Jovan R. Bojović, Titograd 1991., str. 279-327 i Сима Ћирковић, Трагови словенског становништва на тлу Албаније у средњем веку, *Ibid.*, str. 43-56.

⁷⁵ Kako je to već naznačila Kuntić-Makvić, Grčka i rimska starina, str. 81. Ovom problemu posvećeno je razmjerno malo analiza. Usp. Bojan Novaković, Doclea – Genta – Praevalis, *Philologia*, vol. 5/1, Beograd 2007., str. 125-126, koji smatra da etimologija naziva *Praevalis*, *Praevalitana* dolazi od *prae* + *vallis* – "(oblast) ispred doline" [pojas pred kotlinom Skadarskog jezera]. Vidi i

tom bi slučaju lociranje određene skupine biskupa s ovog ozemlja u “Dalmaciju” bilo mnogo manje neočekivano nego što se na prvi pogled čini.

Takva kontaminacija crkvenih i vojno-administrativnih vrela s baštinenim geografskim znanjem može se uspoređivati s prostorom sjevernojadranskog lûka. On je poslije provale Langobarda 568.-569. godine definitivno podijeljen na langobardsko kontinentalno zaleđe i usku priobalnu zonu pod bizantskom kontrolom. Uslijed te promjene došlo je do tektonskih poremećaja u pokrajinskom nazivlju, u političkom, crkveno-upravnom i geografskom smislu.⁷⁶ Pojam Istre (*Histria*) proširio se na račun susjedne Venetije (*Venetia*), ali i Recije, Norika te Panonije, redom starih pokrajina koje su koncem VI. i početkom VII. stoljeća doživjele teških razaranja i redukcije svoga prijašnjeg ozemlja. Osim što se radilo o prevlasti naziva upravo one pokrajine koja je u invazijama najmanje pretrpjela (pa je utoliko i njezin teritorij bio najmanje okrnjen), pojam *Histria* očigledno je postao dominantnim i iz ideoloških razloga jer se u crkvenom pogledu vezivao uz Gradešku patrijaršiju, a u političkom pogledu uz ideju Carstva, što su podjednako bili jamci legitimiteta, kako za tamošnje društvene elite, tako i za predstavnike središnje vlasti u Carigradu. Ostaci istočnorimskog suvereniteta u sprezi sa snažnim ideološkim prežitcima omogućili su da se razviju veoma složeni odnosi u nazivima upravno-teritorijalnih, crkvenih i zemljopisnih područja, nerazmršivo isprepleteni s promjenjivim fizičkim opsegom odgovarajućih jedinica i kontekstom u kojemu se pojedini nazivi javljaju. Problem dodatno usložnjava činjenica što se ti promijenjeni nazivi u pisanim izvorima upotrebljavaju ne samo sukcesivno (jedan za drugim u vremenskom slijedu, ovisno o povijesnim mijenama), nego i simultano u novom, srednjovjekovnom kontekstu. Primijenimo li taj model langobardske i predlangobardske Istre na susjednu Dalmaciju, dolazimo do rezultata koji se najsžetije može izraziti tablično prikazanim parovima:

Isti, Дукља у спису *De administrando imperio*, Зборник радова Византолошког института, vol. XLIX, Beograd 2012., str. 75-86. Na konzultacijama oko ovog problema u novijoj literaturi zahvalan sam doc. dr. sc. Ivanu Stevoviću (Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za istoriju umetnosti), i prof. dr. sc. Aleksandru Lomi (Filozofski fakultet u Beogradu, Odeljenje za klasične nauke). Potonji je upozorio da je *prae* i prijedlog s ablativom, pa je moguće da je prvobitna sintagma glasila *prae vallis* “pred bedemima”; no, nejasno je na što bi se ta riječ konkretno u ovom slučaju odnosila: na neku umjetno načinjenu fortifikaciju ili na planinski masiv Prokletija (albanskih Alpa), budući da rimski autori Alpe katkad označavaju kao *vallum Alpium*. Tumačenje A. Lome zasad je samo prijedlog za raspravu.

⁷⁶ O tome detaljno Andrej Novak, *L'Istria nella prima età bizantina*, Rovigno 2007., str. 19-20, 22 i Vedriš, *Histria*.

DALMACIJA		
Opseg	Kontekst	Domena izvora
ranoantički	ranoantički	uprava / geografija / etnografija
ranoantički	kasnoantički (predslavenski)	crkva / uprava / geografija / etnografija
ranoantički	ranosrednjovjekovni	crkva / uprava / geografija / etnografija
kasnoantički (predslavenski)	kasnoantički (predslavenski)	crkva / uprava / geografija / etnografija
kasnoantički (predslavenski)	ranosrednjovjekovni	crkva / uprava / geografija / etnografija
ranosrednjovjekovni	ranosrednjovjekovni	crkva / uprava / geografija / etnografija

Što je, prema tome, pojam *Dalmatia* mogao značiti u vrijeme sastavljanja *Notitia* 3 i izvorâ Mihajlove kronike? *Notitia* 3 pod jurisdikcijom metropolita Nikopola bilježi biskupe Hadrijanopola, Evoreje, Anhijazma, Butrinta i Dodone.⁷⁷ Metropolitu, pak, Dirahija prema istom popisu podvrgnuti su na početku ovog rada spomenuti gradovi.⁷⁸ Međutim, odavna je poznato da biskupski popisi Carigradske crkve sami po sebi ne mogu predstavljati pouzdano uporište zaključivanju o kontinuiranom životu određene biskupije, ako ih se ne konfrontira s popisima konkretnih biskupa nazočnih na povremeno održavanim crkvenim saborima. U konzervativnoj bizantskoj administraciji prisutna je, naime, tendencija da se sufragani odgovarajuće metropolije u popisima mehanički prepisuju neovisno o promjenama u njihovu broju u vremenskom slijedu.⁷⁹ Koncilski akti, dakle, predočavaju stvarno stanje, a *Notitiae episcopatum* izvještavaju o formalnim odnosima. Prema tome, službeno postojanje ove ili one biskupije, ako se i može dokazati, u realnosti ne znači mnogo. Okrenemo li se koncilskim popisima kao pouzdanim izvoru s ove točke gledišta, o jonskom priobalju pomalja se unekoliko drugačija slika.

U Novom Epiru, dirahijskog nadbiskupa Urbicija (Urbika) spominju pisma Grgura Velikog iz 597. i 599. godine,⁸⁰ no to nisu posljednja pisana

⁷⁷ Darrouzès, *Notitiae*, str. 236, br. 294-299.

⁷⁸ Darrouzès, *Notitiae*, str. 236, br. 300-308.

⁷⁹ O tome v. Gelzer, *Die kirchliche Geographie*, str. 426-427, Darrouzès, *Notitiae*, str. 33 i Salamon, *Einige Bemerkungen*, str. 101.

⁸⁰ Gregorii Registrum II, str. 12 (VIII, 10); str. 156-158 (IX, 156). U oba pisma spominju se ujedno nikopolski metropolit Andrija te skadarski biskup Ivan.

svjedočanstva o tamošnjim crkvenim poglavarima, jer je Dirahij kao biskupsko sjedište uspio preživjeti krizu VII. stoljeća. Tako nedavno pronađeni olovni pečat iz Dirahija, datiran oko 720.-760. godine, unatoč određenim poteškoćama u čitanju (dužnosnik gradske milicije ili vojni odred [*numerus*]), u svakom slučaju potvrđuje opstanak toga grada i njegova društva – makar možda uvelike militarizirana – na prijelazu VII. u VIII. stoljeće.⁸¹ Već je spomenuto da je njegov crkveni poglavar nazočio Trulskom koncilu 692. godine. Metropolit Dirahija, Nikefor, na Nicejskom se koncilu 787. javlja u svim dostupnim popisima.⁸² U rangi metropolije Dirahij se navodi u više *Notitia* (3, 8, 11),⁸³ a druge bilježe i njegove sufragane:

<i>Notitia 7</i> (901. / 907.) ⁸⁵	<i>Notitia 9</i> (945. / 970.-976.) ⁸⁶	<i>Notitia 10</i> (prije 1020.) ⁸⁷
Dirahij (<i>Drač</i>)	Dirahij (<i>Drač</i>)	Dirahij (<i>Drač</i>)
Stefanijak (<i>Shtjefni</i>)	Stefanijak (<i>Shtjefni</i>)	Stefanijak (<i>Shtjefni</i>)
Hunavija (<i>Kunavja</i>)	Hunavija (<i>Kunavja</i>)	Hunavija (<i>Kunavja</i>)
Kroai (<i>Kruja</i>)	Kroai (<i>Kruja</i>)	Kroai (<i>Kruja</i>)
Elis (<i>Lješ</i>)	Elis (<i>Lješ</i>)	Elis (<i>Lješ</i>)
–	–	Diokleja (<i>Duklja</i>)
–	–	Skodra (<i>Skadar</i>)
–	–	Drivast (<i>Drisht</i>)
–	–	Polat (<i>Pilot, Pulët</i>)
–	–	Glavinica (<i>Ballsh</i>)
–	–	Akrokeraunija (?)
–	–	Aulona (<i>Vlorë</i>)
–	–	Lykinida (<i>Ulcinj</i>)
–	–	Antibar (<i>Bar</i>)

⁸¹ Prigent, Notes, str. 403-404; Kislinger, Dyrrhachion, str. 333.

⁸² Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 19, 21, 43-44.

⁸³ Darrouzès, *Notitiae*, str. 231, br. 20, str. 292, br. 44, str. 343, br. 44. U zagradama je navedena današnja lokacija, odn. ime mjesta.

⁸⁴ Darrouzès, *Notitiae*, str. 286, br. 643-647.

⁸⁵ Darrouzès, *Notitiae*, str. 305, br. 517-521.

⁸⁶ Darrouzès, *Notitiae*, str. 330, br. 607-623.

–	–	Cernik (<i>Çermenikë</i>)
–	–	Pulheriopol (<i>Berat</i>)
–	–	Gradicin (?)

Što se Starog Epira tiče, iz razdoblja između 595. i 603. godine potječe nekolicina vijesti o metropolitu Nikopola, Andriji,⁸⁷ koji je ovdje već bio spominjan. Godine 625. umro je nikopolski metropolit Soterih (vjerojatno Andrijin nasljednik) te je na njegovo mjesto ustoličen Hipatije.⁸⁸ Nikopol se u popisima Carigradske crkve neprestano spominje kao metropolija od *Notitia* 3 nadalje (od *Notitia* 7 sa sjedištem u Naupaktu)⁸⁹:

<i>Notitia</i> 7 (901. / 907.)⁹¹	<i>Notitia</i> 9 (945. / 970.-976.)⁹²	<i>Notitia</i> 10 (prije 1020.)⁹³
Naupakt / Nikopol	Naupakt / Nikopol	Naupakt / Nikopol
Vonica (<i>Aktio-Vonitsa</i>)	Vonica (<i>Aktio-Vonitsa</i>)	Vonica (<i>Aktio-Vonitsa</i>)
Et (<i>Aetos, Aktio-Vonitsa</i>)	Et (<i>Aetos, Aktio-Vonitsa</i>)	Et (<i>Aetos, Aktio-Vonitsa</i>)
Aheloj (<i>Acheloos</i>)	Aheloj (<i>Acheloos</i>)	Aheloj (<i>Acheloos</i>)
Rogoi (<i>Nea Kerassounta</i>)	Rogoi (<i>Nea Kerassounta</i>)	Rogoi (<i>Nea Kerassounta</i>)
Joanina	Joanina	Joanina
Fotika (<i>Paramythia</i>)	Fotika (<i>Paramythia</i>)	Fotika (<i>Paramythia</i>)
Hadrijanopol (<i>Sofratika, Dropull</i>)	Hadrijanopol (<i>Sofratika, Dropull</i>)	Hadrijanopol (<i>Sofratika, Dropull</i>)
Butrint (<i>Ksamil, Sarandë</i>)	Butrint (<i>Ksamil, Sarandë</i>)	Butrint (<i>Ksamil, Sarandë</i>)
–	–	Himara (<i>Himarë</i>)

⁸⁷ Gregorii Registrum I, str. 385-387 (VI, 7); Gregorii Registrum II, str. 12 (VIII, 10); str. 156-158 (IX, 156); str. 426-428 (XIV, 8). Pismo iz 595. godine spominje i Alkizona, biskupa Kerkire, ono iz 597. godine Urbicija, biskupa Dirahija i Ivana, biskupa Skadra kao i pismo iz 599. godine. U posljednjem pismu iz 603. godine metropolit se spominje kao preminuo, a tu su i vijesti o Alkizonu, biskupu Kerkire.

⁸⁸ Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 322 i bilj. 44.

⁸⁹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 231, br. 34, str. 261, br. 489, str. 265, br. 40, str. 268, br. 46, str. 272, br. 35, str. 343, br. 37. Metropolitova titula u *Notitia* 8 (*ibid.*, str. 291, br. 37) je poremećena.

⁹⁰ Darrouzès, *Notitiae*, str. 284-285, br. 575-583.

⁹¹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 304, br. 446-454.

⁹² Darrouzès, *Notitiae*, str. 327, br. 531-541.

Pečat iz Nikopola, datiran u prvu trećinu VIII. stoljeća, nosi natpis Ivana, duksa (*doux*) Nikopola; jednake je datacije pečat nikopolskog nadbiskupa Ivana.⁹³ Oba pronalaska ukazuju na kakav-takav civilni i crkveni kontinuitet tog naselja tijekom VII. i VIII. stoljeća, na što upućuje i nazočnost nikopolskog nadbiskupa Anastazija na Nicejskom koncilu 787. godine.

U Prevalitani se biskupi Skadra, Stjepan i Konstantin, posljednji put spominju u pismima Grgura Velikog iz 591. i 602. godine.⁹⁴ Iz 602. godine datira više pisama koja spominju posljednje poznate biskupe Dokleje, Pavla i Nemezija.⁹⁵ Međutim, i u slučaju Dokleje ima naznaka o kontinuitetu gradskih funkcija nakon tog prijelomnog vremena. Iznova je s te točke gledišta važan jedan sigilografski izvor: olovni pečat Petra, arhonta Diokleje koji je potkraj XIX. stoljeća objavio G. Schlumberger, a nedavno aktualizirao V. Prigent.⁹⁶ Potonji je autor korigirao Schlumbergerovu dataciju pečata, smjestivši njegovu izradu oko 700. godine. Slijedom toga Prigent je zaključio da je već početkom VIII. stoljeća područje Duklje bilo u upravno-administrativnom smislu ustrojeno kao arhontija, odnosno da je sačuvalo određeni prostor pod suverenitetom Bizantskog Carstva. Na tragu iznesenoga autor je otišao i korak dalje te pretpostavio da je arhont Dokleje bio prethodnik arhonta Dalmacije sa sjedištem u Zadru (odnosno da je to sjedište naknadno premješteno iz Duklje u sjevernodalmatinski grad). Premda je potonji zaključak u oštroj suprotnosti s dosadašnjim spoznajama o formalno-administrativnom razvitku ranosrednjovjekovne Bizantske Dalmacije, pečat arhonta Petra je značajan jer ostaje zasad najranijim svjedočanstvom o oficijelnoj bizantskoj prisutnosti na južnom Jadranu nakon početka VII. stoljeća. To je jedan od zaista rijetkih primjera kakva-takva društvenog kontinuiteta na tim područjima u vremenu o kojem je riječ. Pri tome valja neprestano imati na umu da o crkvenim institucijama Dokleje nema raspoloživih vrela nakon početka VII. stoljeća, ali da neovisno o tomu zaključak o civilno-administrativnom nastavku života grada ostaje vrlo čvrst. Gledano s tog motrišta, postaje mogućim pribrojiti Dokleju i

⁹³ Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 334 i bilj. 123.

⁹⁴ Gregorii Registrum I, str. 49 (I, 36); Gregorii Registrum II, str. 358-359 (XII, 11). U drugom pismu spominju se i doklejski biskupi Nemezije te Pavao.

⁹⁵ Gregorii Registrum II, str. 357-358 (XII, 10) i str. 358-359 (XII, 11). Uz Pavla se u prvom pismu spominje i drugi doklejski biskup Nemezije, a u drugom pismu Nemezije i skadarski biskup Konstantin.

⁹⁶ Prigent, *Notes*, str. 411-412; Kislinger, *Dyrrhachion*, str. 322. No, Dragojlović, *Dyrrachium*, str. 203-204 datira pečat u prva desetljeća IX. stoljeća, pozivajući se na J. Kovačevića i K. Jirečka.

teritorij nad kojim je bila nadležna onim ostatcima bizantske vlasti na jugu Jadrana i sjeveru Jonskog mora o kojima je ovdje već bilo riječi.

Korespondencija Grgura Velikog s istočnojadranskim episkopatom izvor je podataka i o biskupima Kerkire: biskup tog otoka Alkizon spomenut je u nizu pisama iz 595., 603. i 604. godine.⁹⁷ Godine 787. na ekumenском je koncilu nazočio biskup Kerkire po imenu Filip.⁹⁸ Od početka X. stoljeća otok se u popisima bilježi kao autokefalna nadbiskupija (od *Notitia* 7 nadalje).⁹⁹ Otok Leukada je od početka X. stoljeća (od *Notitia* 7 nadalje) zabilježen kao autokefalna nadbiskupija, ali nije jasno kada je zadobio taj status.¹⁰⁰ U svakom slučaju, tijekom ranog srednjovjekovlja ubrajao se u jonski arhipelag nad kojim je zadržana bizantska vlast.

Biskupa Kefalonije na koncilu 787. zastupao je njegov opunomoćenik po imenu Grgur.¹⁰¹ Na istom je koncilu bio biskup susjednog otoka Zakinta, Lav.¹⁰²

Prema tome, raspoložemo s izvjesnim brojem biskupija za koje se s relativnom sigurnošću može zaključiti da su opstale od početka VII. stoljeća pa sve do održavanja Nicejskog koncila: Dirahij, Nikopol, Kerkira, Kefalonija, moguće i Zakint.¹⁰³ To su sve redom prijašnja najvažnija biskupska (metropolitiska) sjedišta ili male biskupije smještene na prirodno zaštićenom otočnom pojasu. Preostale sufraganske biskupije, položene u kontinentalnom zaleđu, u međuvremenu su nestale. Neke od njih postupno će biti obnavljane od konca IX. stoljeća, ili će se utemeljivati potpuno nove biskupije, ali u VII., VIII. stoljeću te većem dijelu IX. stoljeća može se računati jedino s postojanjem gore navedenih nekoliko biskupskih gradova.

⁹⁷ Gregorii Registrum I, str. 385-387 (VI, 7); Gregorii Registrum II, str. 425-426 (XIV, 7); str. 426-428 (XIV, 8); str. 432-433 (XIV, 13). U pismu iz 595. godine spominje se i Andrija, metropolit Nikopola, u pismima iz 603. godine isti Andrija (ali kao preminuo) i biskup Evoreje, te još jednom preminuli nikopolski metropolit, a u pismu iz 604. godine evorejski biskup.

⁹⁸ Darrouzès, Listes, str. 38 i 65 (192D, 191E, 189F) = Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62.

⁹⁹ Darrouzès, *Notitiae*, str. 274, br. 102, str. 294, br. 118; Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62-63, bilj. 276.

¹⁰⁰ Darrouzès, *Notitiae*, str. 273, br. 81, str. 294, br. 95, str. 345, br. 115.

¹⁰¹ Darrouzès, Listes, str. 38 i 65 (191D, 190E, 188F) = Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62.

¹⁰² Darrouzès, Listes, str. 38 i 65 (198D, 197E, 190F) = Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 63.

¹⁰³ Informacija o izvjesnom Soteru, biskupu Aulone, koji je navodno prisustvovao Nicejskom koncilu 787., a koju donosi Michel Le Quien, *Oriens Christianus*, tom. II, Paris 1740., col. 253, nije točna. Daniele Farlati, Jacopo Coleti, *Illyricum Sacrum, tom. VII. Ecclesia Diocletana, Antibaren-sis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum earum suffraganeis*, Venetiis 1817., str. 398 donose ispravan podatak o Soteru, tamošnjem biskupu koji je ustvari nazočio Carigradskom koncilu 553. godine (iako prešutno prelaze preko Le Quienove tvrdnje).

Neobično je što Nikopolu i Dirahiju – unatoč njihovu fizičkom i institucionalnom preživljavanju kao biskupskih gradova tijekom VII. i VIII. stoljeća – nisu podčinjene biskupije jonskih otoka, već je za tu svrhu odabran mnogo udaljeniji Korint. Ta činjenica ukazuje na to da su nakon početka VII. stoljeća oba grada faktično izgubila status metropolije te zadržala jedino dijecezanski rang. Tamošnji metropoliti Nikefor i Anastazije zabilježeni su u koncilskim popisima u tom, najvišem rangu, ali bez sufragana, iz čega proizlazi da je njihov naslov bio ispražnjen od svakog sadržaja te bio tek počasni ostatak nekadašnje jurisdikcijske moći.¹⁰⁴ Oba će grada iznova zadobiti metropolitsku vlast i sufragane tek u IX. stoljeću, što je proces koji se podudario s izgradnjom bizantskog tematskog sustava na tim područjima. Otoci Kerkira i Leukada, bivši sufragani Nikopola, pridruženi su temi Helada i Korintskoj metropoliji naknadno i proizvoljno, kada su prestale postojati za njih dotad nadležne crkvene i provincijske nadstrukture. Za razliku od toga, Kefalonija, Itaka i Zakint otprije su pripadali Korintu. Međutim, u trenutku organiziranja teme Kefalonija i jedni i drugi našli su se u istoj administrativnoj jedinici, jedinici koja je nužno obuhvaćala i one obližnje fragmente bizantskog posjeda što tada još nisu bili ustrojeni u tematski sustav (Nikopol, Dirahij), ali su i dalje bili sjedištima vrlo starih i uglednih biskupija s metropolitskim tradicijama (a utoliko, može se, pretpostaviti, i s trajnim pretenzijama na susjedna crkvena područja). Na to, uz ostalo, upućuje i činjenica da je Kefalonija u *Notitia 3* navedena kao centar “Prvog Epira”. Premda je dio imena pokrajine pogrešno napisan (umjesto Stari Epir), vezivanje Kefalonije i njezinih kompetencija uz južno epirsko kopno jasno ukazuje na ozemlje koje je autor imao na umu pri sastavljanju popisa. Jednako tako, ukazuje da je to ono isto ozemlje u kojemu je Nikopol bio najvažniji crkveni centar (kao prijašnja metropola Starog Epira). Podaci iz kasnoantičke historijske geografije, kako je istaknuto, za cjelokupni taj prostor nerijetko koriste naziv “Dalmacija”. Teritorijalno poimanje jonskog priobalja kao Dalmacije moglo se zadržati po inerciji u bizantskim centrima učenosti, ali je slaba strana takva tumačenja nedostatak obilnije pisane građe. Sužavanje imena Dalmacije isključivo na prostor pod bizantskom kontrolom, nakon pojave Slavena, može se pretpostaviti (ali zasad ne i dokazati) imajući na umu analognu situaciju u susjednoj “pravoj” Dalmaciji.¹⁰⁵

¹⁰⁴ O tome v. Dragojlović, *Dyrrachium*, str. 203, sa starijom literaturom.

¹⁰⁵ Usp. npr. Lončar, O Porfirogenetovoj, str. 392 i d. te Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u “Kozmografiji” Anonima Ravenjanina*, Zadar 1995. Također Basić, *Dalmatiae, -arum*.

Smije se, stoga, s izvjesnom razinom sigurnosti pretpostaviti da su Hep-tanez, Dirahij i Nikopol – koji su stvarno predstavljali ostatke oba Epira i periferije Ahaje – od sredine VIII. do početka IX. stoljeća formirali u crkvenom i civilnom smislu heterogenu tvorevinu, kakva je među pojedinim pripadnicima bizantske intelektualne elite mogla biti percipirana kao *Dalmatia* (iako nikad nije bila ujedinjena ni u crkvenu ni u civilnu pokrajinu takva imena). Drugim riječima, u toj neobičnoj tvorbi (koja je eventualno zahvaćala i ostatke bizantskog posjeda u Prevalitani) mogla se zrcaliti predodžba o opisanom europskom dijelu Carstva, predodžba suvremena autorima *Notitiae* 3 i izvorâ kronike Mihajla Sirijskog. Iako s takvim zaključcima treba biti oprezan, u biskupima “Dalmacije” koji su pristigli na sabor u Hijereji mogli bi se kriti biskupi Kerkire, Kefalonije, Zakinta, Nikopola i Dirahija.¹⁰⁶ Uza sve dijakronijsko-sinkronijske kontaminacije, nedosljednosti i moguće znatne greške, ta dva prilično izolirana spomena Dalmacije iz VIII. stoljeća možda precizno reproduciraju geografsko-administrativno poimanje južnojadransko-jonskog primorja tijekom polustoljetnog razdoblja nakon osnutka Kefalonijske i prije osnutka Dračke teme, odnosno pokušaj njegova racionalnog strukturiranja temeljem izvora i tekuće situacije.

Na temelju svega iznesenog, dok to druga istraživanja ne opovrgnu, preostaje konstatirati da je vijest Mihajla Sirijskog o biskupima iz “Dalmacije” vjerojatno ipak irelevantna za crkvenu povijest Dalmacije u pravom smislu riječi. Potvrđuje se time i u ovoj prigodi konstatacija da “the episcopal and archiepiscopal *notitiae* are best employed in conjunction with the lists of signatories from the various acts of the Church councils, since the latter can frequently serve as a good control on the value of the *notitiae* as a reflection of actual circumstances”.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Zanimljivo je u tom kontekstu primijetiti da biskup Kefalonije u trima popisima Nicejskog koncila stoji na čelu zatvorene grupe biskupa koju smo već višekratno spominjali (Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 62-63, D191-198, E190-197, F188-190), premda nije uvršten među metropolitane. Na ovo upozorava i Salamon, *Einige Bemerkungen*, str. 94, bilj. 29. No, u popisu F koji sadrži odredbu prave vjere i smatra se najrealnijim (usp. Margetić, *Historia Salonitana*, str. 22) poredak biskupâ nešto je drugačiji: između 180. i 185. mjesta nalaze se potpisi korintskih sufragana, nakon čega su ubilježeni potpisi biskupa Kefalonije (188. mjesto), biskupa Kerkire (189. mjesto) i biskupa Zakinta (190. mjesto). Slijede biskupi iz Druge Bitinije i Prve Pamfilije koji s ovima nemaju veze. Redoslijed Kefalonija-Kerkira-Zakint mogao bi upućivati na stvarni jurisdikcijski opseg u drugoj polovini VIII. stoljeća, iako će ovom problemu trebati posvetiti daljnja istraživanja.

¹⁰⁷ Brubaker – Haldon, *Byzantium*, str. 299. O tome v. i Lamberz, *Die Bischofslisten*, str. 17.

S U M M A R Y

Ivan Basić

**Dalmatian bishops at the church synod
in Hieria in 754**

The following information from the *Chronicle* of Michael the Syrian (12th century) relating to the year 754 entered Croatian historiography in 1983: *La même année, l'empereur Constant[inus] réunit à Constantinople un synode des évêques chalcédoniens de la province de Rome et de ceux de la Dalmatie, de l'Hellade, de la Cilicie et de la Sicile. Ils s'assemblèrent à propos de l'affaire des images, pour savoir si l'on devait les vénérer ou non. Ils portèrent un décret et une définition (disant) qu'on ne devait absolument pas vénérer les images.* Michael's world chronicle, written in the Syriac language, is the only source on this event which mentions the Dalmatian bishops.

Although there is some dispute concerning the exact meaning of the terms 'adherents of the Chalcedonian dogma' and 'Roman ecclesiastical province', the wording of the sentence *he convened (...) a synod of bishops (...) from the Roman ecclesiastical province and those from Dalmatia, Hellas, Cilicia and Sicily* seems to unambiguously designate the particularity of the latter provinces in relation to the Byzantine ecclesiastical capital. These provinces are differentially designated in relation to the Patriarchate because they are located beyond the reach of the Byzantine ecclesiastical jurisdiction and outside of the real political control of the Byzantine Emperor: Byzantium had only recently deprived the Pope of the jurisdiction over Hellas and Sicily, while Cilicia represented a frontier zone (*thughur*) facing the Umayyad Caliphate, outside of the actual imperial authority.

One can, therefore, accept the opinion of L. Margetić on the similarity of the position of Dalmatia in the mid-eighth century with that of Cilicia: Byzantine authority is thus only of a periodical nature and of an uneven intensity, and similarly to the other aforementioned provinces, Dalmatia is located outside of the ecclesiastical authority of the Patriarch of Constantinople. The listed prelates were present at the church synod for two

reasons – because it was nominally an ecumenical gathering and because the bishops in question belonged to regions which, at least in that concrete moment (754), found themselves under the more or less direct influence of the Byzantine Emperor, so that the bishops were obliged to participate as his subjects.

Nevertheless, the insufficiently clear piece of information of the Syrian chronicler regarding the Dalmatian bishops has still not been satisfactorily evaluated in medievalist historiography. In 1878 the formerly unknown list of bishops, the so-called *Notitia 3* (*Codex Parisinus Graecus 1555 A*) was discovered; it brought to light the state of the ecclesiastical province of Constantinople before and immediately after the synod in Hieria held in 754. The expansion of the Patriarchate of Constantinople to include other metropolises, as was registered in *Notitia 3*, proves that, from the standpoint of Illyricum, only the area south of *Praevalis* (the province that stretched from Lake Skadar to further inland in a south-east direction) belonged to the Patriarchate in a jurisdictional-administrative sense. The next province whose bishops are listed as the Patriarch's suffragans was New Epirus; according to the information in the list, this province was comprised of eight bishoprics subject to the metropolitan of *Dyrrachium* (Drač). Therefore, it is probable that the bishops of Western Illyricum did not figure among the formal dependents of the Patriarch of Constantinople, even if they were present at the church synod in the capacity of imperial subjects.

There exists, however, one more possibility – not used in this context until now – in the attempt to identify those 'Dalmatian' bishops. Namely, the 'iconoclastic' *Notitia 3* mentions the island and city of Cephalonia in two places: firstly as the metropolitan bishopric of the province of First Epirus, and then as the 'province' of Cephalonia which is headed by the metropolitan of 'Dalmatia' (sic). As far as it is known, Cephalonia never surpassed the level of an ordinary bishopric; on the other hand, Dalmatia was not a capital but a province, so that it is obviously a case of some sort of an oversight. Recently, V. Prigent attempted to solve this question by hypothesising that the civil administrative network of Byzantium in that period influenced the notion of the importance of islands in the ecclesiastical hierarchy: the compiler of the records would have attached the corresponding level of metropolitan see to the very important capital of a theme, in line with his own estimation of the significance of the place. When it came, however, to the definition of the jurisdictional scope of that non-existent metropolitan see,

the writer – finding himself in unexpected trouble – simply attached to the imagined ‘Cephalonian metropolitan’ a part of the bishops of Old Epirus as his alleged suffragans, in an awkward combination with individual bishops of Achaea, i.e. Hellas. The distortion arose from the compiler’s need to find suffragans for the capital of the Cephalonian theme, which was, according to his judgment, a metropolitan see, though he could not have found any list (and with good reason because they really did not exist). It is indicative for our problem that the unknown compiler listed lands in the nearest zone of the military-administrative influence of the Cephalonian theme – the Ionian Islands, Dalmatia and Epirus. One should add to Prigent’s observations that the adjective ‘Dalmatian’ (*Epirus Nova Dalmatorum*) appeared in the nomenclature for the province of New Epirus, which could have motivated the writer of *Notitia* 3, as well as the compiler of the copy which was used by the Syrian chronicler many centuries later, to, perhaps, incorrectly identify the bishops from the area of present day Albania with the Dalmatian bishops.